

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№25
(19458)

2021 чылдың
апрель 7
среда

Хүннүн үнери — 05.47
Ажары — 19.17
Хүн дурту — 13.30

Садар өртээ хостуг 12+

КУНДУСТУГ СУУРГА ЧОРААНЫВЫС

3-кү арында

ИЗИГ КҮЗЕЛДИГ ХЕРЭЭЖЕН ЧОНУВУС

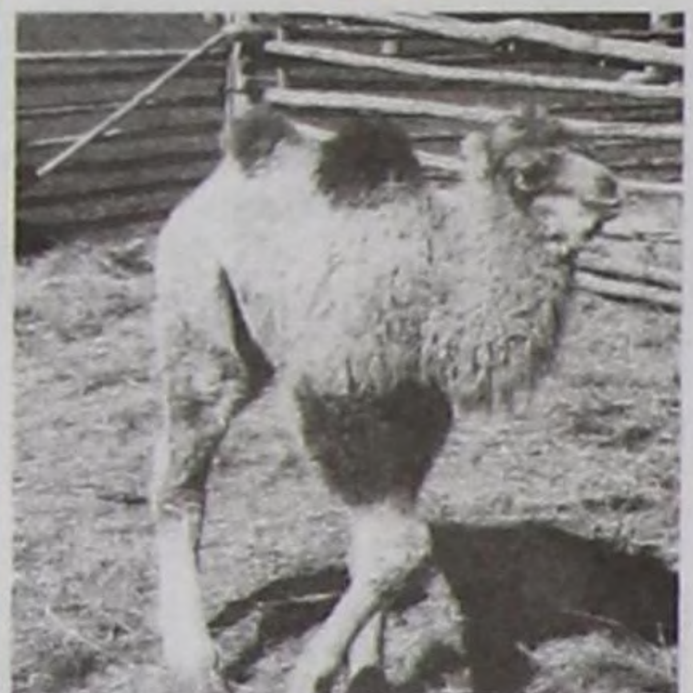
4-кү арында

ЧҮСТҮГ СИГЕН СЫЙ-ЛА БАСПАС

5-ки арында

ТЕВЕ ОНЗАГАЙ МАЛ

7-ги арында

ТЫВАНЫ ТУРИЗМ-БИЛЕ ХӨГЖҮДЕР

Тыва Республиканың Баштыңының аппарат хуралында 2021 чылда туризмни 3 угланышкынга сайзырадырының кол сорулгаларын тодараткан:

- эптиг турисчи байдалдарны тургузары;
- чоннуң чаагай байдалын, ажилга хаара тударын болгаш орулгазын бедидер;
- Республиканың турисчи күш-шыда-лын шимчедир.

Үстүнде айтылган угланышкын-нары боттандыра сорулга-биле эрге-чагырганың күүсекчи органнарының болгаш республиканың муниципал тургузгаларының удуртукчуларына дараазын-

да кол хемчеглерни боттандырачуула:

- «Туризм болгаш хүндүлээчел чоруктуң үлөтпүрү» национал төлөвилелдин кызыгаарына туризм сайзырадырына регион-налдыг төлөвилелди тургузар;
- таарыштыр тургузарының коллективтиг аргаларының бөлүктээшкенин хандыра;
- турисчи маршруттарның сертификадын кылыр;
- турисчи эжиндиришкин демдектериниң санын көвүдедир;
- орук кыдында сервистин байдалдарын экижидер;
- аржааннар девискээринге дышта-

нырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары;

- муниципалдар аразына турларны организаастаары болгаш эрттирери;
- туризм болгаш хүндүлээчел чорук үлөтпүрүнге кадрларны белеткээри;
- пресс-турларны организаастаар болгаш эрттирер.

2021 чылдың сорулгаларын боттандыра түннелдер-биле алырга, туризм ажил-агыындан төлөвилелди дузаның хемчээли 10 хуу; туризм ажил-агыындан үндүрүг орулгазының хемчээли 10 хуу; ниити туризм агымы 7 хуу өзерин манап турар.

Бистиң корр.

КОЖУУННАРНЫҢ ИЛЕТКЕЛИНДЕН

Таңдыда туризм сайзырадыры-биле чоруттунган ажилдар. 32 турисчи объект бар, оларның 6-зы категориязын алган. Хөй кезии Дус-Хөлдү долгандыр болгаш Чагытайны долгандыр турар. Неделяда 3 катап үнер Дус-Хөл — Чагытай — Арголик — Межегей — Дус-Хөл деп маршруттарны тургускан. Совет үеден арткан пансионаттарны аварийлиг байдалын бармыдаалааш, санитарлыг байдалын хынаарын, бок үндүрер черлерни турумчударын чагырга дилээн.

Каа-Хемде 5 турисчи чер бар. 1 гостиница, 4 турисчи база. 31 чыдар черлиг, 117 кижичытырып болур, ортумак дыштаныр өрттээ 1500 рубль. Сайлыг биле Чүрек-Дөргүн аржааннарда дыштаныр черлер бар. Балык болгаш аңнаар туризм сайзырадыры-биле 5 хуу сайгарлыкчылар чөпшээрел алган. Туризм сайзырадыр айтырыгга шаптараазын — орук чогу.

Шолбан Хоппу дарганың демдеглээни болза, Каа-Хемде эңне хөй бүдүү дыштаныр черлер кайы хөй, ол черниң чурттакчы чону кандыг-даа чөпшээрел чок бүдүү туристерни хөйү-биле хүлээп, акша ажилдап турары чажыт эвес — ону чурумчудар болза эки. Ол сөстөргө Александр Брокерт улажып, "Чаңгыс Каа-Хем бүгү Алтайда бар турбазаларның ажилына болгаш орулгаларына дең деп болур. Чүгле ону сайзыраткаш, бюджетче акша-төгерики чурумчудуп, кирген орулганы актыы-биле көргүзүп, ажилга туттурган кижилер бар, акша-төгерики ажилдап ап турар, экономиктиг сайзырал, шынап-ла, барын күрүнөден чажырбайн көргүзери чугула деп чугаалаан.

Бии-Хем. "Силер дээрге Тываже кирер улуг, чараш хаалга силер" — деп, Александр Брокерт айыткан. Бии-Хемниң илеткээ-

ни болза, 9 турисчи объект бар, план-биле 7 муң ажыг кижини хаара тудары салдынган: гостиницада 7 чыдар олут бар, "Маралхоз" 21 кижини хары угда хүлээп шыдаар. Ийи турисчи маршрутту тургускан. "Билелиг" хөлге глемпинг деп туристер дыштаныр турлаг, Каа-Хөл деп черге хуу сайгарлыкчы чайгы турбаза тургузар деп турар. Хуу сайгарлыкчы туристер хүлээр гостиница ажыдарын көрдүнгөн, дыштаныр хүнде "Маралхозче" кожуунуң чонун чедирер автобус көрдүнгөн.

Тере-Хөл. Кожуунда 4 турисчи объект бар. Ийи аржаан, оларың бирээзи Тарыс, Пор-Бажың болгаш хем-биле салдаар маршруттар. Туристер хүлээп алыр 4 чер бар, ниити чыдар олуттар саны 97. Кожуун төвүнде гостиница 11 кижичытырып шыдаар. Бояйда — 36, Тарыста — 40, Сайлыг-Аксы деп черде база чыдар черлер бар. Хонарда, ортумак өрттээ 800 акша.

Тарысче дорт рейстерни Кызылдан тургузары көрдүнгөн, 2020 чылда ковид турбуже 940 кижиче Тере-Хөлче кээп дыштанган. Хуу сайгарлыкчы Баян Аян-ооловна Тарыс аржаанын башкарып турар. 49 чылда Тарыстың черин арендага алгаш, ону аштап-арыглап, ажилды шимчедип турар. Пор-Бажыңче хемелиг чедер маршрут тургускан. Кожуун "Хайдып" КХН-биле кады маршрут тургускан, хем оруу-биле: Кызыл — Каа-Хем — Балыктыг-Хем — Салдам — Пор-Бажың деп маршрутка туристерни 22 олуттуг катер чедирер. Оон аңгыда, гидроциклдер база бар. Хуу сайгарлыкчы Марат Монгуш Бойяй деп черде, Даржаа Никитин Тере-Хөлге балыктаар турисчи турларны тургускан. Балыктааш, хондур балык ыштап хонарынга белең кылдыр 2 баня, столовая, складты ажылдап турар. "Пор-Бажың" фондузунуң октааттыгын өңү-хөреңгизин акша киригеш, септээш, туризмни сайзырадырынга белең кижилерни кожуун манап турар.

Чазак Даргазы
социал четкилерде

• Коронавирус инфекциязындан тарылга талазы-биле бүдүн Россия деңгелинде бичии-ле бедик бис. Бисте бөгүн 14 муң хире кижилер тарыткан, азы чоннуң 11,4 хуузу, Россия Федерациязында 10,3 хуу. Коллективтег иммунитетти быжыглап алырда, ниитизи-биле 123 муң кижини тарытыр ужурулг бис. Бир эвес бо темпиге чоруп олурар болзувусса, тарылганы ноябрьга чедир бүрүнү-биле доозуптар бис.

Ынчалза-даа бир эвес вакцина хандырылганын көвүдөдиптер болза, вице-премьер Татьяна Алексеевна Голикова-биле дүргедедир деп дугурушкан бис. Дугурулг ажилдап эгелей берген. Бо неделяда Тывада 14 муң доза келген. Бо хүннерде ам-даа 8,4 муң Sputnik болгаш 4 муң Векторну манап турар. Тарыдар күзүлдиг улус манап турбазы-биле, бистиң эмчилеривистен ажилды шуудадырын дилээр-дир бис.

Тарылга кылыр черлерни немей ажыдарын дүргедедиңер. Сайытка электронуг бижидилге сервисин сайгарар тускай даалга. Күрүне дузаның порталын таварыштыр бижидилгени шупту 600 кижилер ажилдап. Бо сервис-биле тарылга кампанияларына аныктарны хейу-биле хаара тудар. А улуг назылыг улус-биле хол-биле ажилдаар, тарылга айыыл чок болгаш ажык-дузанын чедирер дээрзин оларга билдингери-биле тайылбырлаар.

• Бо чылын республиканың бүгү-ле сумуларында социал объектилерге бедик скоросту интернет кожарын доозар ужурулг бис. Шупту 405 интернетти, ниитизи-биле 720 км оптиктиг харылзаа шугумун тургускаш, чарты кошкан. 74 суурга 193 объект чедир шөйери арткан. Объектилерниң даңзынче школалар, училищелер, фельдшер-акушер пункттары, өрт кезектери, культура бажыңнары болгаш тус чер чагыргалары кирер. Олар интернетти халас ажыглаар. Чүге дээрже трафигиниң өртээ күрүне керээзиниң өртөөнчө кирип турар. Ажилга күрүне керээзин үе-шаанда чарып алырынче сагыш чогаар ужурулг. Оон аңгыда, сумулар баштыңнарына сагындырып каарым болза, керээниң негелделеринде хүлээникчи организация социал объектилерде харылзаа удазыннарын организастаар ужурулг. Оларны таварыштыр интернетке шупту күзүлдиглер – чон болгаш хууда сайгарлыкчылар коштунуп болур. Өртектиг болбайн канчаар. Күзүлдиглер тыптып кээр деп бүзүрээр мен. Ынчангаш муниципалитеттер хүлээникчи компания-биле кады интернетти кожарының бүгү чурумун баш бурунгаар бодап, сайгарып, бажың бүрүзүнге ажилдың өртөөн санап алыры чугула – деп, Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол социал четкиде хууда арнында бижээ.

Губернатор төлөвилели Россияның Федерация Чөвүлелинге бедик үнелелди алган

Федерация Чөвүлелинге эрткен «төгерики столга» палатаның социал политика талазы-биле комитет даргазы Инна Святенко «Өг-бүлө бүрүзүнге бирден эвээш эвес дээди эртемниг уруг» деп губернатор төлөвилелинге бедик үнелелди берген. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун саналдааны-биле эгелээн төлөвилел 2014 чылдан ажилдап турар.

Үш болгаш оон хей ажы-төлдүг өг-

бүлелерден абитуриент уруглар бакалавриат база специалитет программасы-биле дээди өөредилге черлеринче кирерде, чиигелдегил болурун Федерация Чөвүлелинге эрткен «төгерики столга» сайгарып чугаалашкан. Комитеттиң даргазы Инна Святенко хей ажы-төлдүг өг-бүлелерниң уруг-дарыы эртем-билиг чедип алырынга Тываның Баштыңының «Өг-бүлө бүрүзүнге бирден эвээш эвес дээди эртемниг уруг» төлөвилели идиглиг болуп турарын чижек кылдыр чугаалаан.

«Күрүнеден деткимче-дузага онза хереглелдиг хей ажы-төлдүг өг-бүлелерге дыка-ла эки дуза. Социал политика талазы-биле комитеттен коллегаларым-биле кады бакалавриат биле специалитет программасы-биле өөренир дээш өскелер-биле деңге кирериниң шыггалдаларын чедиши-кинниг дужааган хей ажы-төлдүг өг-бүлелерден уругларны мурнады кири санаарын саналдаан хоойлу төлөвилелин ажилдап кылдырыс» – деп, Святенко чугаалаан.

«Сорунза» төлөвилел-биле клуб тудуглары эгелээринге белен

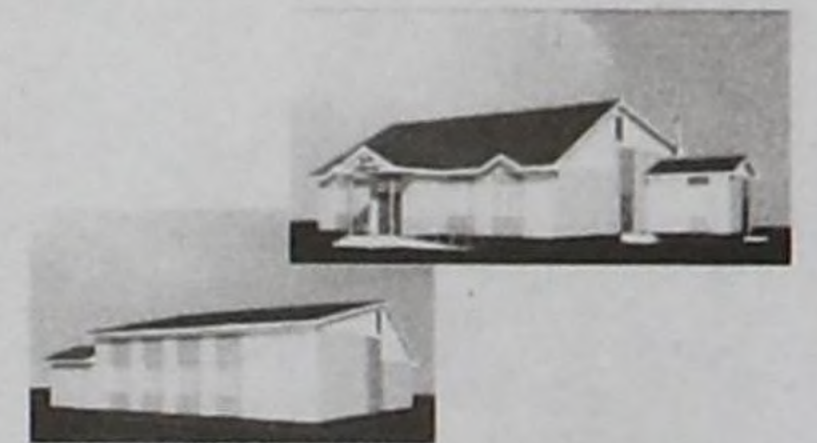
«Көдээниң культура хөгжүл-дезиниң төвү кезээде көдээ клуб чораан болгаш ол ындыг болуп арттар. Суурга чаа көдээ клубту тудары – республика соңгукчуларының кол чагыгларының бирээзи. 2021 чылда кажанда-даа Культура бажыңы чок чораан суурларга 7 клубтарны тудар деп турар бис» – деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Дээди Хуралга айытка-лынга дыңнаткан.

«Бо хонуктарда Тываның культура яамызында Культура бажыңнарын тударына ажыглаар шоодайлыг цементилер база демир-дес аймаа чедип келген. «Сорунза» губернатор төлөвилелинге

тускайлаан саң-хөө-биле саткан тудуг материалдарының баштайгы улуг партия-зы келгени ол. Керээ езугаар ниитизи-биле 22 млн. ажыг рубльга тудуг материалдарын саңар» – деп, Культура яамызы дыңнаткан.

Тываның 7 суурунче – Дус-Даг, Кызыл-Тайга, Бижикиг-Хая, Кара-Хөл, Кызыл-Арыг, Эржей база Дерзиг-Аксынче клубтар тудар кылдыр ону чорудар.

19 млн. хире рубль-ниити түңнүг аукционнар мартта эрткен. Эгезинде херек тудуг материалдары – демир-дес болгаш кургаг тудуг материалдарына садыглашкан. Ам ол материалдарны суурларже сөөртүп чедирген соонда, ханаларны, дээвирилери, чырык болгаш чылыг хандырылганын системазын тудуп эгелээр.

Оон аңгыда, кырын шывар, шык эрттирбес материалдар, чылыг радиаторлары, хана блоктары, үнер-кирер эжики дээш өске-даа материалдарга садыглажылганы кылыр.

120 олуттук, ниитизи-биле 243 дөрбелчин метр шөлдүг 7 санныг чаа Культура бажыңнарын чаңгыс хевирлиг кылдыр тудар. Бир тудугну-ла алды ай иштинде тудары планнаттыг. Тудуг ажилдары апрельде эгелээр. Амгы үеде келир үениң объектизиниң орнун казып, таваан белеткеп эгелээр.

12 муң өг-бүлө картофельди алган

биле дузаны 12 муң хире өг-бүлө алган. Борщ набору-биле чүгле эрткен чылын 20 муң ажыг өг-бүлени хандырган бис.

Ам алыкчыларның санын көвүдөдир бис. Онза кичээнгеи хей ажы-төлдүг болгаш амыдыралы чегей өг-бүлелерни төлөвилелче хаара тударынче угланды-рар. Социал картофель дээрже анаа-ла ээлчеглиг чылда үрезин үлээри эвес. Төлөвилел өг-бүлелерге ёзулук деткимче, чедимчелиг амыдыралче чорудар точка апарын чедип алыр.

Төлөвилелдиң киржикчизи болур өг-бүлө бүрүзү келир чылга бодунуң үрезин баазанын тургузуп, эки дүжүттү ап, болдунар болза, артыын үндүр саңар аргалыг болур. Шефтээшкени ол-ла Херээженнер, Адалар чөвүлелдери болгаш өске-даа хей-ниитижилер дузаны-биле организастаар. Чүге дээрже хей кезии огород ажылынга дуржулга чок. Сумулар баштыңнарына дорт даалга-дыр деп, Чазак Даргазы Аппарат хуралына чугаалаан.

Тыва Чазактың парлалга албаны.

2004 ЧЫЛДА ТЫВА ЧҮГЛЕ 18 ХУУ ОРУЛГАНЫ КИИРИП АП ТУРГАН, А 2020 ЧЫЛДА РЕСПУБЛИКА БОДУ 25 ХУУНУ АЖЫЛДАП АЛГАН

2021 чылда Тываның бюджетиниң ниити саны 30,8 млрд. рубль ажыг деп ТАСС бижип турар, а 2022 чылда 32 млрд. рубль деп санап турар. Республиканың бодунуң ажилдааш, кирип алган акшазының түнү 7 млрд рубль. Национал төлөвилерже 3,679 млрд рубль көрдүнгөн болза, Тываның бодунуң немээ акшазы 116 млн. рубль, азы 3 хуу деп санаттынып турар. Бюджеттиң акшазының 60 хуузу шалың төлээринче болгаш социалдыг хемчеглерже угланган. Эрткен чылдың январь 1-ден минималдыг төлөвилер түнү 21,432 рубльден 23,047 рубль чедир өскөн.

Моон мурнунда «чуртталга чечектелип турган» деп чугаага хамаарыштыр деңгелге каш сандан көрүптээлиңер. 2004 чылдың ноябрь 10-нуң медээлерин сайгарып көрээлиңер. Чамдык кижилерниң ынак солуну «Риск» бижип турганы-биле алырга, «Тыва эң бедик дотациялыг (деткимче акша ап турар) РФ-тиң субъектилеринге хамааржыр. 2003 чылда Тываның бюджетиниң 92,1 % -ун федералдыг төп үндүрүп берип турган» – деп, Риск солуну бижип турган. Улаштыр номчуур болза: «... республикада орулга чок ажилдар, хоозурап турар бүдүрүлгелер саны көвүдээш, 2002 чылда 45,6% турган болза, 2004 чылда 50,7% апарган. 2004 чылдың июль 1-де кредиторлуг өрө 2488,6 млн. рубль, чыл эгези-биле деңнээр болза, 39% өскөн болгаш дебиторлуг өрени 2 катап ажып турар. Барык шупту бүдүрүлгелерниң ажылы суларааш, үндүрер продукция-зы 3 катап эвээжээн. 2003 чылда «Тываасбест» комбинатында бүдүрүлгө чүгле 5,5% кылдыр ажыглаттынып турарында продукция-зы 98,6% чедир баткан.

Муниципалдыг, унитарлыг бүдүрүлгелер бодунуң бар кур-

лавырын чүгле 1,4% ажыглап турар. «Хову-Аксының хлебо-заводу» МУБ, «Макоронпром» КУБ – 8,4%. «Ак-Довурак хлеви» ААН – 1,1%, «Саян-Алко» ААН – 37,2%, «Тываасбест» ДТКААН, «Тувмашзавод» КУБ – 6,7%, «Тыва хевистер» КУБ 2,7%, «Ак-Довуракская швейно-трикотажная фабрика» КУБ 7,6%... пиломатериалдар бүдүрүлгези чүгле – 23,5% ар турар, макарон бүдүрүлгези – 14%, хлеб, далган – 9,0%, кондитер – 7,6%, хевистер, дүк, сүт, эт болбаазырадыры чүгле 5% продукция бүдүрүп турар. 2004 чылдың 8 айның дургузунда хевистерни чүгле 0,9% бүдүргөн.

Тыва Чазактың кошкак ажилдаанының түңнелинде чаңгыс борбак арага бүдүрүлгези «Саян-Алко» ААН долузу-биле турупкан, 2002 чылдың май 23-те ооң лицензиязы төнгөн.

2003 чылда Ш.Д. Ооржак удурткан Тыва Чазак республика бюджетинче чүгле 18% орулганы кирип шыдаан, ол саннар безин артык күженишкин чок, хоойлуда өскерлишкенин, инфляция болгаш өске чылдагааннардан тургустуна берген. Тываның иштиги күрүне өрөзи 2003 чылда 39,5 млн. руб. өскөш, 2004 чылдың июль 1-де 1069,8 млн. рубль болган.

Мэрияның хыналдазының түңнелдери: «...Кызыл хоорайның барык шупту бүдүрүлгелери 280 млн. рубль ажыг өрелиг. Шупту бар 18 муниципалдыг бүдүрүлгө черлери 2002 – 2004 чылдарда орулга чок ажилдааннар.

«Тывасвязьинформ» ААН Внешэкономбанкка 100 млн. рубль өрелиг арткан, ооң түңнелинде «Siemens» телефон станциязы Арбитраж судун таварыштыр банкрот деп түңнелге чедиргеш, «Тывасвязьинформ» ААН-ни соңгаар башкаар конкурстуг башкарыкчы деп чүүлгө онааган. Тываның рыногу долузу-биле кээп эккеп турар аш-чем-биле хандырттынып турар».

Саяна МОНГУШ белеткээн.

ТАР-НЫҢ 100 ЧЫЛЫНГА

КУНДУСТУГ СУУРГА ЧОРААНЫВЫС

(репортаж)

Биче Енисейниң адырында туттунган, долгандыр даглар куржаан, шиви, теректер, дыттар хем эриин каастай үнген бойдус чурумалдыг Кундустуг суурга Тываның Херээженнер эвилелиниң харысгалгалыг секретары Ольга Дондуй баштаан: Эмма Ооржак, Наталья Доңгак (ус-шевер даараныкчы), Серена Ендановна Монгуш олар көдээ ишчилерниң ниити амыдыралын соннуурап үнүүшкүннү кылган.

Кундустуг суурнуң чагырга даргазы Андрей Салчак, суурнуң Херээженнер чөвүлелиниң даргазы Екатерина Ондар аалчыларны суурнуң кирер орук аксындан ак сүт, ак кадак тудуп, хүндүткелдин демдээн көргүзүп, чылыг, чымчак уткуп алганнар. Төөгүлүг суурнуң адын даргавыс Андрей Александрович мынчаар таныштырган:

— Бистиң суурувус бо чылын 115 чыл оюн демдеглээр. Ооң төөгүзү ырак. 1906 чылда суурнуң таваан Федор Чипилин Малышев алышкылар салган. Ынчанга эң баштайгы ады Федоровка турган. 1963 чылда ооң эрги адын Кундустуг суур кылдыр эде адаан. Агаары өске кожууннардан ылгалдыг, чүп дээрже хемниң кыдында пөштер сырый үнген, ооң аразына чайын безин кире бээрже, хүн караа беленде эртпес, караңгы. Ол хире сырый үнген шивилер агаарны дыка арыглап турар. А чайын ооң чыды кедергей-ле.

Кундустуг школазы бо чылын 100 чыл оюн демдеглээр. ТАР-ның 100 чылын таварыштыр суурувуска чаа стадион тудуп кылыр төлөвилелди ажилдап кылдывыс. Өзүп олурар аныяктарга спортчу шөлду ажылгалга кирири чугула. Кол чүүл — кадыкшыл. Спорт, уран чүүл, культура ажылында солун чүүлдер хөй. Кол чүүл — суурнуң чурттакчы чону дыка идепкейжи, чүнү-даа кылырда, демнежилтер бис. Сайгарлыкчыларның деткимчези кедергей улуг. Чаа чылда эң эки шиметтинген оран-бажың азы Шагаа хүнүндө мөөрейлерниң шаңналы тергиин. Бирги чер — хеп-чуур машина, ийги чер — моторлуг ыяш хирээзи, үшкү чер — хевис, оон аңгыда, теромостар дээн ышкаш. Ол бүгүнү сайгарлыкчылар аразында боттары-ла хуваажыптар.

Көдээ суурнуң даргазы Андрей Александрович езулуг экскурсовод кижиге, баштай-ла школаже бисти чалаан. Чүс чылдың школазы — төөгүнүң тудуу мурнувуста, эрги үениң ора-сомазы мында чок. Чаа туттунган школа дег, кайгамчык-тыр! Школа бүрүн чалыырткап, септеттинген: интерактивтиг самбыра, компьютер, интернет, информатизация, квадрокоптер бүрүнү-биле дериттинген. Уруглар боттары хостуг сайгарып, ажылгап билирин магал-биле көрдүвүс. Патриотчу болгаш экижизидилге ажылы мурнуку черде. Школаның директору Клавдия Наксыл-ооловна Давалай ол-ла школаны дооскан, амгы үеде школаның директору, ында чээрби алды

чыл ажилдап турар. Технология кабинеди (башкызы Аяна Николаевна Адия). Солун чүүл оолдар суг-чинчилер-биле (бисер) херээжен улустуң нарын каасталгаларын кылып, уран кылыглары делгеттинген.

Ону кылыр тускай станокту башкы боду өөреникчилерге холу-биле кылып берген, чогадыкчы ажил-ижи илергей-леп турар. Өзүлден чыгып, кружоктар анзы-бүрү, ол ышкаш эмчиниң дүрген дуза көргүзүр бөдүүн эге билиглерин уругларга

өөредип турар. Чаңгыс сөс-биле, амыдыралга ажыктыг, чугула эртемнерге уруглар хаара туттунган. Кундустуг школазында аныяк спортчулар: Адыя Сайдаш (6 кл), Тактар Руслан (6 кл), Чооду Буяндол (6 кл), Хепчи Айбек (11 кл), Ондар Сорук (9 кл), Дараа Даниит (11 кл) теннис талазынга тергиин-не!..

ЧЕЛЭЭШ АТТЫГ
УРУГЛАР САДЫНДА

Ниитизи-биле 140 уруг хаара туттунган, чаштарга бүгү-ле чүүл таарымчалыг кылдыр тургустунган, чаш уругларның чаагай чыды сиңген орун-дөжек, ында столдарның хевири чечек ышкаш, бир янзы. Кирер эжиктен-не чечектер кижиниң караан өөртүп турар, чаа үениң дериг-херексели, чүгле ойнаарактар безин миллион ажыг акша өртектиг, спорт зал — чаштар өөрүшкү, каткы-хөг-биле бүргеткен. Эң солун чүүл, садик хондур-дүндүр ажилдап турар. Чүгле суурдан звес, чоок-кавы малчыннар ажы-төлү, өске-даа суурдан бичи чаштарны хүлээп ап турар. Харын-даа үш айлыг чаштар бар. Улуг кижизидикчи башкы Светлана Сергеевна Буянды, Яна Федоровна, Алла Александровна, Саяна Петровна, Чойгана Кара-ооловна чүгле уруглар хайгаарап, оларны ажаап-карактап турар звес, уругларга таарыштыр булуңнарны холдары-биле дерип, каастап алган. «Мультяшка», «Светлячок», «Смешарики», «Затейники» деп бөлүктөрдө уруглар чара хувааттынган. Амгы үениң чаштары тоол оранында дег оран-бажыңда мынчаар өзүп орат.

КУЛЬТУРА БАЖЫҢЫ

Кундустуг суурнуң бир онзагай арны — Культура бажыңы. Ийи каат кылдыр туттунган, чылыг, чырык, делгем. Бүрүнү-биле чаа үениң негелдезинге дүүшкен. Каасталгазы онза-дыр, карак чылчырыктаар. Оң директору Солаңгы Семеновна Куулар. Ооң аңгыда, Домба Зайнаб, Сержитмаа Ширин-оол (техниктиг инженер), Станислав Куулар, Айдың Ширин-оол, Анастасия Сандый-оол (уругларның бөлгүм удуртукчузу), ол ышкаш Мария Ондар (библиотекарь) бир демниг бүгү ажилдарны чорудуп турары көскү.

ТАР-ның 100 чыл оюнга уткуштур ном саңын чылдар аайы-биле делгеп салган. Суурнуң алдар-аттыг, төөгүлүг кижилеринге тураскааткан булуң — хөйүнү сөглөп турар. Ада-чурттуң дайын киржикчизи, эки турачы — Салчак Пичмеевич Дондуп дугайында таныштывыс. Селемези-биле танк хап турган, эң-не аныяк дайынчы болур. Он чеди харлыг кижиге харын өстүрүп алгаш, эки турачылар-биле кады айттыныпкан. Чажындан аът мунуп өзүп келген болгаш, аъттыг шериг эскадронунга турган. Дайын соонда Кундустуг суурнуң, ол үеде колхозтуң, муң ажыг чылгызын кадарып турган. Дайын-чаалыг шөлдеп ээп келгеш, дораан чылгычылай берген. Ол өг-бүлө-даа тудуп көрбээн, тайгага чылгы кадарып, чуртталгазын — чылгы-малга тураскаадып каан. Тыва улустуң эр кижиге хамаарыштыр мерген угаады бар: «Аът кырынга төрүттүнер, аът кырынга өлүр». Бир болза: «Хана баарыңа төрүттүнер, хая баарыңа өлүр».

Арга-дуржулга солчулгазы

Дыштаныр хүн-даа болза, Тываның Херээженнер эвилелиниң баштаар чериниң удуртулгазы Кундустуг көдээ суурнуң Херээженнер чөвүлелиниң даргазы Екатерина Таановна Ондарның чымыштыг ажил-ижи-биле бүрүн танышкан. Сөс чокка — чедишкүннер, шаңналдар, Хүндүлел бижик, ханада аскан бижимелдер, «Хадың»

ансамблиниң көрүлдөгө киржилгезинден аңгыда, боттук ажил-херектер кудумчудан бээр көскү. Үлгөрлүг өг-бүлелерни салаа басып санап, оларның чурттап олурар бажыңында онзагай бижимелдер астынган. Ындыг бижиктерни херимде көскүзү-биле аскан.

Суурнуң чурттакчыларынга чараш хепти аргып-даарап турар ус-шевер, уран кылыглар кылып турар кижилер дээштиң, мында чүгле чечектер өстүрүп, мед кылып, күскү огород делгелгези, черле чүү чок дээр! Бодунуң изиг күзели, арыг сеткилинден ажылынга шынчызы-биле бердинген — Екатерина Таановна үлгөрлүг ус-угаанның удуртукчу дээрзи мактанчыг-дыр. Ол суурнуң бажың бүрүзүн кезип, хынап, ачы-буянын чедирип турар. Караңгыда кыпкан одаг дег — чырык, чылыгы-биле херээжен чонну хаара тудуп турар. Чонунга хүндүткелди, чоорган болуп чоруур кижиге бары өөрүнчүг-дүр.

Ольга Төре-Бадыевнага сөс

Республиканың Херээженнер эвилелиниң даргазы Людмила Салчак эрткен чылын ковид үезинде баш көдүрбейн, чоннуң кадыкшылынче улуг сагышты салып,

дыка берге үени база ажып эрткен. Республиканың эң кыдыкы, ырак черде чурттап турар бөдүүн, ие-херээжен чонга сагыш чооваашкынны салып, хөй-ниити ажилды база чорудуп турар. Чүгле даргаже көрүпкеш орат звес, эвилелдин ажылын чорудуп турар идепкейжи бюро кежигүннери мында чедип келдивис. Тыва Республиканың Чазак Даргазының деткимчези биске улуг. Күш-ажыл болгаш социал камгалап сайыды Сайдаш Монгушка удурткан «Элээр чорук» деп хөй-ниити организация-биле кады демнежил, мынчаар ажилдап турар бис. Херээжен ижер улустуң саны эвээш-даа болза, дөмей-ле көскү. Ол дээш сагыжывыс аарып чоруур. «Элээр суур» деп эргени чаалап алып дээш, шимчээшкн эгелээн. Чонга кандыг дуза херек ирги, чүнү деткип болуруп дээн бодал-биле бис Кундустуг суурда келдивис.

Екатерина Таанованың ажылы көскү, идепкейжи — Эвилелдин бюро кежигүнүнче саналдап, ооң арга-дуржулгазын өске кожууннарга база уламчылаар бис. Школа, ясли, культура ажилдакчылары — кайда-даа аныяк специалистер, шимченгир, туруштуг, көрүштүг-дүр. Чаартынып, сайзырап, чогадыкчы өзүлдө барыңга өөрүп тур бис, Андрей Александрович! Силерниң удуртукчу ажылыңар, деткимчеңер дээш четтирдивис, мени-чаагай!

ТҮҢНЭЛ СӨС

Кундустуг суурнуң чагырга даргазы Андрей Салчак — эгезинден төнчүзүңге чедир Тываның Херээженнер эвилелиниң ажылын деткип, бодунуң хуулгазын чалгынын көргүзүп: «Кундустуг суурга келген аалчыларга чалгын кадаар чаңчылдыг кижиге мен. Чалгын кедипкен кижиниң ажил-херээ чогул, бүтпээн күзели бүдүп, дыка дүрген депшии бээрин, херек кырында көргөн мен» — деп, биске чалгынның йөрээлин салып, дээрже бедидир ужарыңга чүглерин тарбыдап берген. Шынап-ла, чалгынналы берип-тир бис...

Лидия ИРГИТ,
журналист.

Ася ТЮЛЮШ

Спорт • хол бөмбүү "Төрээн кожуунум"

ИЗИГ КҮЗЕЛДИГ ХЕРЭЭЖЕН ЧОНУВУС

Спорттун база бир хевири – хол бөмбүү база бистиң эң ынак оюннарывыстың бирээзи болгай. Ынчап кээрге, волейболду хөй кезиивис дыка сонургаар бис. База бурунгаар сайзырап турар оюннарның бирээзи болур. Чыл санында кожууннар аразында эртип турар. Бо чылын Өвүр кожуун башкарган база маргылдааның кол шииткекчизи Менди Танзы волейбол оюнунуң дугайында сонургадып таныштырган.

– Менди Васильевна, чоокта чаа херээжен улус аразында «Төрээн кожуунум» деп маргылдаа эрткен болгай. Бо оюннуң дугайында номчукчуларга чугаалап бериңерем.

– Ийе, бо чылын Өвүр кожууннуң эрттирер ээлчээ чүве, ынчангаш кожууннар аразында хол бөмбүүнүң оюну бедик деңгелге, солун эрти, 14 херээжен команда чараш оюнун көргүзүп ойнааны база онза болган. 2019 чылда Чеди-Хөл кожуун эки деңгелге эрттирген, эрткен чылын хамчык аарыының таварааны-биле чылдырган болуп турар. Бо чылын Өвүрнүң төлээлери, бис, маргылдааны харылап эрттирдис. Моон алгаш көөрге, хоочуннарның-даа, кыс улустуң сонургалы бедик, спортка ынак, ырак-узак-даа дивес чедип келгеш, маргылдаага тура-соруктуг киришкенин демдеглээри база чугула. Чижээ, Улуг-Хемден 2 команда, Чөөн-Хемчиктен база Чадаана хоорайдан ийи команда келгеннер, мынчаар түңнөп көөрге, херээжен ойнакчылар.

«Төрээн кожуунум» деп волейбол маргылдаазы он ажыг чыл эртип турар, Өвүр кожууннуң спортка сонургалдыг оолдары мындыг солун оюнну чон аразында эгелзэннер. Оон улаштыр-ла «Төрээн кожуунум» республика деңгелдиг апарганы бо. Олар хып дээн аныяк үезинде эгелзэннер, амгы үеде хоочуннар командазында ойнап чоруп турарлар.

– Херээжен улус аразында кайы команда тиилелгени чаалап алган ирги?

төлевилелди кымнар тургускан ирги, ооң дугайында база чугаалап көрүңерем, Менди Васильевна?

– Бо оюн кайыын, канчаар эгелзэнип деп сонургап айтырарымга, Өвүр кожууннуң шыырак спортчулары Бай-Белек, Алик, Шораан, оон Саглыдан дээш, чамдыктары эрте-ле дуу оранче айттаныпканнары база бар, олар шупту чыгып алгаш, мындыг онза

каар документизи паспортунда каяа төрүттүнген-дир, ол төрээн кожуунуң адын камгалап ойнаар уjurлуг. Кандыг-даа маргылдаага маргыш черле турар чорду, бо оюнга база-ла бичии-бичии маргыжып-даа турдуvus...

Чижээ, паспортунда Хандагайтыга төрүттүнген, а чурттап турар кожууну Барыын-Хемчик болза, төрээн чери Өвүрнүң адын камгалап ойнаар ышкажыл.

Ийе, шак-ла ындыг, мен чеже-даа Кызылда чурттап турар болзумза, төрээн кожуунум Өвүр дээш ойнадым. Ынчаарга «Төрээн кожуунум» деп маргылдааның кол-ла сорулгазы, каяа төрүттүнгенил, ол кожууну дээш ойнаар апаар. Чижээ, бис Өвүр командазы, Хандагайты, Солчур, Кызыл, Улуг-Хемден келген-даа чаңгыс чер-чурттуувус бар, ол-ла хүн чыгып келгеш, ойнадымыс, үргүлчү кады ойнаваан-даа болза, ам канчаар, чоорту бот-боттарының оюнун билчи бээрге, ажырбас чорду.

– Республика чергелиг улуг маргылдааның шаңналдарын кайыын, канчаар шиитпирлеп ап турар ирги?

– Ийе, ол кончуг шын айтырыг-дыр, чыл санында республика чергелиг эртип турар оюн-дур, шаңналдарын «Төрээн кожуунум» деп волейбол маргылдаазын эгелеп каан Өвүрнүң оолдары боттары акша шаңналдарын деткип берип турарлар, чылдың-на кайы кожуунга болур-дур, үргүлчү дузалап келгеннер. Бо удаада база-ла боттары келгеш, шииткекчилеп, башкарып, ойнакчыларны шаңнап мактап башкарып эрттиргени өөрүнчүг болган.

Оон ыңай бо улуг маргылдааны эрттиржип берген Өвүр кожуун чагыргазына, Хандагайты школазының коллективинге, чаңгыс чер-чурттуугларывыска, деткичилерге улуу-биле мөгөйгү турар бис, дыка улуг дузаны көргүзүп, деткип турарына өөрүп тур бис. Ол ышкаш Тес-Хем кожууннуң херээжен уруглар командазын онза-лаары чугула, боттары-ла достунуп келгеш, кандыг-даа маргыш, шаңнал мактал чокка чараш оюнун көргүзүп кааны дыка эки болду, өөредиглиг-даа. Боттарының изиг күзели-биле чүгле спорт, кадыкшыл дээш келген команда чорду. А Тожу кожуун-биле телефон дамчыштыр харылзашкан бис, кээр деп турган улус, орук айтыры берге болгаш кээп шыдавайн барганнар. Эрзин, Би-Хем, Каа-Хем кожууннарның командалары келбээн, келир чылын черле киржип келирлер боор дээрзинге идегеп турар бис. Оон ыңай херээжен хоочун ойнакчылар дыка шыырак хевээр-дир, оларга база чедишкенин күзеп тур бис, аныяктарга дыка эки үлгерлиг чорду. Мен школага өөренип тургаш-ла, волейболдаар чораан мен. Школаны чаа-ла дооскаш, республика чергелиг улуг маргылдаага (ынчан Президент кубогу) эмчилер командазына ойнаан мен, бо команданы Валерий Ховалыг эмчи удуртуп турган, мен команданың бичии ойнакчызы турдум, ынчангы Президент Ш.Ооржак меңээ алдын хол шагын белекке берди. Ол шаңналымны ачамга берипкен мен. Ол-ла хевээр волейбол оюнундан чарылбаан мен.

Ынчап кээрге, чоннуң сонургалын оттурган «Төрээн кожуунум» деп республика деңгелдиг маргылдааны ТР-ниң спорт яамызы деткир болза эки база төлевилелдерге кирип, Грант акша ойнап алыр аргазы база бар-дыр деп бодаар мен...

Ийе, каш чыл улаштыр эртип келген улуг маргылдаа-дыр, ону черле бурунгаар хөгжүдери чугула боор. Спорт яамызына база идегеп турар бис, ойнакчыларны деткип, төлевилелдерге кирир боор дээрзинге, манап арты-выс, «Шын» солуну дамчыштыр республиканың чонун спортче кыйгырдывыс!

Чуруктарны архивтен алган.

– Үстүнде база демдеглээн мен, херээжен улустуң тура-соруктуун, спортка ынаан эскердим. Он дөрт команданың аразында Бай-Тайганың Шуйдан келген эң шыырак херээжен ойнакчылар бирги чери бүзүрелдиг-биле чаалап алгаш, 30 муң акша-биле шаңнатканнар. Ийи дугаарын база-ла шыырак команда Барыын-Хемчиктин командазы болду, үшкү чери ырак-узак, онза черивис Мөңгүн-Тайга, а дөрт дугаарын Өвүрнүң херээжен ойнакчылары чаалап алган. Эрткен чылын 12 команда «Төрээн кожуунумга» киришкен болза, 2021 чылда 14 команда келген. Чылдан чылче командаларның саны көвүдөп, кыс улустуң сонургалды моон көстүп турар.

– Назы хары кайы хире боор?

– Хоочуннар аразында санаары дээрге, 36 хардан өрү болур, чылдан чылче аныяк улус хоочуннар санынче немежип турар, шыырак уруглар хөй боорда, оюннуң деңгели база бедик боор чорду.

– Келир чылын кайы кожуун эрттирер ирги?

– Бо чылын өвүржүлөр дыка кызып, бедик деңгелге башкарып эрттирдис, улаштыр кожавыста Мөңгүн-Тайга кожууннуң херээжен командазына дамчыдып бердивис, келир чылын база бедик деңгелге эрттирер дээш, быжыы-биле шиитпирлеп ап, улуг сонургал-биле хүлээп алдылар.

– Шынап-ла, чоннуң сонургалын оттурган төлевилел-дир, республика чергелиг мындыг солун

төлевилелди эгелзэн деп үстүнде база чугааладым. Оюннуң дүрүмүндө болза, ойнакчылар боттарын бадыт-

ӨРТТЕН ОВААРЫМЧАЛЫГ БОЛУҢАР!

Тыва Республикада өрт айылының сезону 2021 чылдың апрель 5-тен эгелзэн. Амгы үеде хар дыка дүрген эрип, кыжын хар адаанга чыгып чыткан эрткен чылгы кургаг сиген болгаш кыа берип болур бок көстүп келген. Хуу бажыңнар элери девискээрин аштап-арыглаар, огородтарга часкы тарылга үезин эгелзэринге белеткенир үе келген. Оон аңгыда, арга-арыгга одаг кысып, мангал ажыглаарын, бок өрттедирин, арга-арыг, тудуглар болгаш бажыңнар чанында кургаг сиген өрттедирин хоруп каан.

Кызыгаарлаашкыннар тускай айттышкын бергиге чедир күштүг болур. Ажык черде боктуң өрттенип тура-

ры көвүдөп турары-биле, Россияның Онза байдалдар яамызының кол эргелели сагындырып турар:

Хүндүлүг чурттакчылар болгаш аалчылар! Силерниң бажыңнарга хай-халап келбези-биле өрт айылының үезинде өртке удур айылы чок чоруктуң бөдүүн дүрүмнерин сагып көрүңер:

- Ховуларга сиген өрттөтпөңер.
- Чадаң үнүштер, ыяштар, ыяш тудуглар чанынга кургаг сиген кывыспаңар.
- Хайгаарал чок бок өрттедирин болгаш одаг салырын болдурбаңар.
- Уругларны от-биле ойнаарын, сиген өрттедирин чөпшээрөңер.
- Оттун бир тудугдан өске тудуг-

же шилчиин болдурбазы-биле, херимнер, гаражтар чанында кургаг сиген, боктарны арыглап кааптыңар.

• Чедир өжүрбээн сереңги азы таакпы арты черге октаваңар.

• Хүн дээп турар черлерге шилдер болгаш шилдер бузундулары арттырбаңар.

• Одагны тудуглардан 50 метрден эвээш эвес ырак черге кысып болур. А садчылар ниитилелинде болза, тускай тодараттыңан черлер бар болур уjurлуг.

Сагындырып каалы, өрттүн айылы чок чоруунуң негелделерин хажытканы дээш административтиг харысалга онаажыр.

Бистиң корр.

Аът чарыжы

ЧҮСТҮГ СИГЕН СЫЙ-ЛА БАСПАС,
ЧҮГҮРҮКТЕР

Ада-өгбелерниң чырыткылыг адынга тураскааткан Сүт-Хөл кожуунун девискээринде 2005 чылдан тура-ла, үш адаанның оюну уламчылап турар. Бо чылын Кара-Чыраа сумузунун деткимчези-биле мындыг онза ыдыктыг байырлал болуп эрткен деп, Сүт-Хөлдүн чагырга даргазы Таймир Сарыглар чугаалады.

Чонун ынак оюннарының бирээзи – аъттар чарыжыга 2 харлыг чүгүрүк чаваалар аразына ниитизи-биле 27 аът чарышкан.

Сүт-Хөл кожуунун Аът федерациязының даргазы Адыгжы Сарыг-оолович Монгуш, Кара-Чыраа сумузунда федерация даргазы Айдыс Вячеславович Ондар тайылбырлап тургаш, башкарып эрттиргеннер.

Чарыштын эгезинде аътка ынактарның чугаазы:

– 2 харлыг чүгүрүк чаваалар аразына Чингис Монгуштуң (Суг-Аксы), ийи дугаарында Айда-Херел Монгуштуң (Кара-Чыраа) ады чоруп олур.

– Бо ийи чаваа черле боттун девискээринде, ачыр-дачыр чоруп ораы ол-дур. Аът чарыжының кол уткасы чүл дээрге, Чадаананың улуг ажыдышкын чарыжынче белеткел. Черле ниити оон-моон келген эрлерниң малдарын боттарының байдалын хынап алыр дээш, мындыг байырлалды эрттирп турары бо. Черле башкы аътты көөргө, дыка-ла эки-дир. Кудуруу арай эвээш мал-дыр...

– Чингис Монгуштуң ады чазадыр, Шагаадан тура белеткел шаап келген. Ээзиниң мергежили база улгадып турар. Бо чарышка болза, Чингистин 2 харлыг чаваазы Сүт-Хөл кожуунун мурнундан бүзүрелдиг ады болуп турар. Бир кордакчы аът бо-дур. Хемчээли 7 километр болуп тур, ийи харлыг чавааларга база берге, дөш өрү, аразы херии, амыр эвес. Ынчангаш шыдалдыг аът болуп тур.

Кожууннардан келген чаваалар база хөй болган, чарыш үезинде байдал канчаар-даа өскерли бээр. Чингис Монгуштуң ады бажында чоруп тур. Чанында чоруп ора аът Каң-Демир Куулар (Кур-Чер суурдан), Күрүнениң Начын мөгези-дир. Каш километр арткан. Бо ийи чаваа дең чоруп ора-дыр. Үш дугаар аъттар элзэн ырай бергеннер. Бир чагы, ийи чагы ырай бергеннер. Башкы аът, ийи дугаар аъттан хоорлуп бар чыдар. Ам кандыг-даа өскерлишкыннер турар. Чүгө дизе дөш база берге. Бүзүрелди-биле 3 чаваа аът кирип олур. 2 чаваа ачыр-дачыр кирип олур. Каң-Демирниң кара чаваазы бүзүрелди-биле кирип келди. Ийи дугаарында Чингис Монгуштуң доруг чаваазы, Ажыкай Иргиттин кыр чаваазы үш дугаарында кирип келген. Ийи харлыг чаваа аъттарның түңнели бо-дур.

Ийи дугаар салыг.

Чоруктуг чаваалар. Бо мындыг чараш байырлалды Ишкин сумузунун ниити чону болза, чылдар-биле деткип, бедик деңнелче сайзырадып келгени канчаар-даа аажок өөрүнчүг бооп турар. Бо чарышты Сүт-Хөлдүн чону аразында дугуржуп, кожуун чергелиг кылдыр бир-ле суму эрттирер кылдыр дугурушканының түңнелинде, бо чылын Кара-Чыраа сумузунун чону демни-биле эрттирп турары бо-дур. Аът делегейинге дыка улуг идиг болур.

– 4 харга чедир чоруктуг чавааларга ниитизи-биле 34 чоруктуг чаваалар үнген. Девидээш, турупкан аъттар база бар болган. Аныяк аъттар черле ыңдыг. Аныяк аъттарны өөредир чугула. Бажында үш аът чоруунче кире берген-дир, болза-даа

чараш. Бетинде үш дугаарында (Сукпактан) чоруп ора малды эскерип тур мен. Бо аът апрель 1-де Чадаананың коммерциялыг чарыжыга эртип келген. Ынчан ийи дугаарында Айдыс Иргиттин чаваазы келген. Ам бо хүн апрель 3...

Бажында Аяс Шивит-Хуурактын (Улуг-Хем) калдар чаваазы чоруп олур. Бо чаваа черле элзэн бажында чоруп келген аът бо. Мунукчузу база мергежилдиг киж. Ийи дугаар чаваа бүзүрелди-биле келди. Үш дугаарында болза, Белек Ондарның (Кара-Чыраа) доруг чаваазы үнүп келген бооп-тур. Чижилгелиг-дир. Эки чоруп олурар-дыр. Машина-биле көөр болза, 40-даа ажып турар. Сүт-Хөл кожуунун девискээринде өлөң ховузун аът-малга таарымчалыг кылдыр кончуг улуг техника-биле бо орук-чирикти дескилеп, дыртып каан. Хүн база эки хүн-дур. Аяс хүн.

Ам мында бичии сокулажыпкаштын, буза берди. Белек Ондарның ады деви-дээш, бузуп турар. Бузуп турар дээрге, тыныжы арай бачыдай берген дээр. Үш дугаар чаваа база бүзүрелди-биле чоруп олур. Бүдүн чылда бо эрлерниң төп келген дери-дир. Кудургайны бадып турлар, дөрт чаваа чоруп олур, ниити 3 хире километр арты. Александр Хуурак күрүнениң Начын мөгезиниң ады бүзүрелди-биле чоруп ора. Мындаа Чадаанага болган маргылдаага дөрт дугаарында халып кирип келген.

Бирги черде кымал дээрге Элегестен Айдыс Иргиттин кара чаваазы халып

келди, ийи дугаарында Сукпактан Айдыс Салчактын калчан доруг чаваазы, үште Улуг-Хемден Аяс Шивит-Хуурактын калдар чаваазы, дөртте Чеди-Хөл кожуундан Андрей Монгуштуң калчан доруг малы, беште Кара-Чыраа сумузундан Михаил Саттын доруг чаваазы эртип, 34 малдың аразындан эртип келдилер.

Дараазында чүгүрүк чаваа аъттар. 105 чаваа аъттарын кириштирген. Мунукчулары шупту камгалал бөрттерин кеткен, камгалал документилерин база ада-иезиниң чөпшээрел-бижиктери бар. Бо чарыштын ниити хемчээли 9 километр. Бажында шилги чаваа маңнап олурар-дыр. Дыка-ла халыыр мал-дыр. Ийде, Барыын-Хемчиктен Владимир Күжүгеттин чаваазы чоруп олур.

– Черле чүү деп бодаар-дыр силер, кайы хире белеткелдиг болуп турар-дыр, малдарны көрүп турарыңарга...

– Белеткели бедик-тир. Тус черниң малы база хөй-дур. Бо чарыш улуг оюн-дур. Бүгү Тыва куртувуска бо ыдыктыг үш адаанның оюнун эң кол хевир, аът чарыжы, сайзырап турары аажок

өөрүнчүг-дур. Кончуг-даа дыңзыг халып ора аъттар-дыр. Ээлери дыка эки белеткелди кылган-дыр. Оолдар месилдежи, чаа чижип эгелей бердилер. Түңнелинде Барыын-Хемчик кожуундан Владимир Күжүгеттин кара чаваазы, ийде, Кур-Чер суурдан Орлан Очурнуң калдар чаваазы, үште, Арыг-Үзүүден Серен-Доржу Балчыйның шилги чаваазы, дөртте, Улуг-Хемден Начын Наваажаттын кара чаваазы, беште, Улуг-Хем кожуунун Торгалыгдан Дамдынның Эзир-Шавыдар чаваазы кирген.

Улуг челер аъттардан Бии-Хемниң Сесерлигден Виталий Дондуптуң Комбат дээр кара ады бажында чоруп турду. Комбат дээрге, республикада дааштыг-шимээнниң мал-дыр...

Бузуп турар аъттар база бар болуп турары хомуданчыг-дыр. 100 метрден эртир бузарга, хоойлу бар болгай. Бир дугаар аът арыг челип ора, ийи дугаар аът

Монгуштуң челер кара ады, ийде, Барыын-Хемчиктен Дмитрий Күжүгеттин Хүрээ дээр ады, үште, Сесерлигден Виталий Дондуптуң кара ады, дөртте, Сукпактан Бимба Кууларның кара ады, бешки черде Чеди-Хөл кожуунун Ак-Талдан Сүлдем Сотпаның ады эрткен.

Улаштыр улуг чыраа аъттар ниитизи-биле 17 аът болду. Чыраа аъттар черле тыва кижиниң чоргаарлары мал болуп турар.

Чыраа аът мунар киж челер аът мунуп шыдаас дээр боор. Шыдалдыг аъттын кулаандан, кудуруундан көстү бээр. Мунукчузундан база дыка хамааржыр. Республиканык ырак-чоок булуңнарындан чыраа аъттар келген бооп турар-дыр.

Дөшке безин кошкаш дивес малдар, аъттын кончуг улуун, черле ээзиниң, мунукчузунун мергежилиниң эрести болур.

Чыраа аъттар база чоокшулап турар. Киж бажы кизирт, аът бажы козурт. Чон база манап турар. Чон база кымның ады манап эртип кээр ирги дээш манап турар. Бир дугаарында, эрткен чылын Наадым чемпиону Сүт-Хөл кожуундан Мерген Монгуштуң чыраа доруг ады, ийи дугаары, Кур-Чер суурдан Ахмет Дармажаттын чыраа ады, үшкү черде Кара-Чыраа сумузундан Алдар Ондарның Чыраа-Бора деп ады, дөртте, Сүт-Хөлден Аргар Ондарның чыраа доруу, бешки черде Адыгжы Кууларның (Улуг-Хемден келген Калчан-Шилгизи чырааладып келди.

Улуг чүгүрүк аът чарыжыга багай чүвези, 20 хире мал судья машиназын манавайн үне берген-дир. Сагындыргыны база берген. 10 шаа аът бөлүү-биле кел чыдырлар. Бирги черде болза, Чөөн-Хемчик кожуунун Тайза Монгуштуң ады кирип чыдыр, ийде, Чөөн-Хемчиктен Артыш Сувааның кара ады, үште, Ийме сумузундан Жежик Монгуштуң ады, дөртте, Чалым Ооржактын доруг ады, беште, Улуг-Хем кожуунун Торгалыгдан Орлан Санчының, алдыда, Чеди-Хөлден Аян Чалзаптын аъттары удаа-дараа халып кирип келген.

Оон ыңай ийи дугаар мындыг бөк-перлежи бергеш, мунукчуларның тыртып каапкан аъттарын канчаар, аразында ол-бо дивес кылдыр, чеди дугаар салыгны үндүрүпкен улус бис. Эртип келген аъттардан Сүт-Хөлден Айдыңның калдар ады бо салыг эртип келди. Ниитизи-биле чеди салыг болган.

Ынчаарга Сүт-Хөл кожуунга аът чарыжын деткип чедип келген аът мөгейкичлеринге, эш-өөрүвүске, акыларывыска, дуңмаларывыска өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис – деп, кожуунун чагырга даргазы Таймир Владимирович баштаан удуртукчуларның аът чарыжын башкарып эрттиргениниң дугайында тайылбыр чугаазын эдилге чокка парладывыс.

Тыва кижиниң үш адаанның оюннарының бирээзи аът чарыжы бедик деңнелге эрткен демдеглээри чугула. Улуг-бичии чонун чылгы малга ынаа моон-на көскү.

“Шын” солунун корреспондентилери белеткээн.

Каң-оол Даваа, ТР-ниң Дээди Хуралының даргазы кожууннарда

• Бай-Тайга кожуунга республика чергелиг «Төрзэн кожуун» деп хол бөмбүүнге маргылдаа болуп эрткен. Хоочун ойнакчылар аныктарга кадык амыдыралче чүткүлдүүн, спортка ынаан көргүзүп чорууру ханы уткалыг-дыр. Бо чижек өзүп олар салгалдарның кадык амыдыралче соңуургалын оттурар дээрзинге идегээр бис. Маргылдааның түңнелинде тирилген Эрзин кожууннуң болгаш 2-ги, 3-кү черлерге төлөпиг болган Барыын-Хемчик биле Сүт-Хөл кожууннарның ойнакчыларына изиг байырым чедирдим.

• Бай-Тайга кожууннуң Шуй сумузуң чоогунда «Чаа сорук» деп губернатор төлөвилелиниң киржикчизи Шолбан Дамбылдың кыштаа. Ооң аалында база мал оолдаашкыны кидин түлүк чоруп турар. Бо хүнде 170 ажыг баш хураганнарны алган. Эрес-кежээ малчынывыстың чымыштыг ажылын деткири-биле, Тываның Дээди Хуралында «Чаңгыс демниг Россия» фракциязының депутаттарының мурнундан хүн батареязын бээрин дугуруштувус.

СПОРТТУҢ "СЫЛДЫСТАРЫ"-БИЛЕ КАДЫ ШИМЧЕ!

Кызыл хоорайда "Совет Тываның 5 чыл" стадионунга апрель 6-да эгелзэн "Сураглыг спортчулар-биле сула шимчээшкин" чайладыр эртенгиниң 7.30-ден 08.30 шакка чедир болур. Бүгү чонну эртенги-не маңнап, сула шимчээшкиннерни кылып алырын сүмелеп тур бис. Өске үеде футбол шөлүңде кичээлдер эртип турар. Баскетбол шөлүңге болгаш турникке халас ойнап ап болур.

Стадионнуң даргазының орапакчызы Эрес Апты: "Организациялар ажилчынарынга футбол шөлүн хөлезилеп ап болур. Бүдүн футбол шөлүнүң арендазының өртээ 1 шакта 4000 руб, чартык шөлү база ап болур. Бүдүн стадионга массалыг хемчеглер эрттирер дээр болза, 1 шакта 12000 рубль болур.

Стадионга келген кижилер бодунуң богун аштап, арыг-силигни тудар болза эки. Аныктар анаа-ла чыгып алгаш, таакпы тыртып, шимээр-геп, спортка хамаарышпас чүүлдер кылыры хоруглуг.

Федералдыг төлөвилел аайы-биле тренажерларны база немей салыр бис".

Сураглыг мөге Начын Куулар эртенги кичээл соонда "Чайга чедир канчап хевир кирип, кил чидирерил" деп айтырыгга: "Сула шимчээшкиннерни кижилер бодунуң байдалындан көрүп тургаш, 1 шак азы чартык шак ишти хире кылыр.

Бодумга хамаарыштыр чугаалаар болза, албан эртен эрте сула шимчээшкиннерни кылып турар мен. Бичии 8-9 харлыг тургаш, бир дугаар СПТУ залынга хүрежи эгелзэн мен. Хүреш ук төөгүден, үш адаанныг оюн аразында кирип турар болганда, тыва кижиниң ханында бар деп бодаар-дыр мен.

Сөөлгү үеде эр, кыс-даа улус аразында артык килдиг улус, шынап-ла, бар. Чамдык мөгелерге артык кил ойнаштыг болуп турар, аар кил – күш. Анаа кижилер, килин октаксап турар улус болза, шын чемненир, диета сагыыр болза эки. Бодум хуумда болза, дустуг, чигирзиг чемнерни эвээ-жедип, тренировкалап турар мен.

Сынныг кылдыр бодун тудуп чоруур улус чараш. Четкиге көргөн боор силер, бодибилдингиге кирип турган, болза-даа улуг турган бодун каш-каш кил октапкан кыс киржикчини магадаар чордум.

Бөгүн мынча хөй улус кээр деп-даа бодава-дым. Черле спорттуң бир кайгамчыктыг чүүлү – кадыкшылды быжыглаары. Ынчангаш албан-биле профессионал арга-биле кылыр эвес, бодуну-биле сула шимчээшкиннерни кылып ап турар болза эки. Арага, таакпыдан багай чаңылдардан ырап турунар, спортка хандыкшылдыг болунар деп, мээң мындыг кыйгырым-дыр.

Саяна МОНГУШ белеткээн.

Мерген ОНДАР

ТЕВЕ ОНЗАГАЙ МАЛ

Эрзин, Тестиң тевелери Мөңгүн-Тайгада сарлыктар, Тожуда ивилер-биле бир дөмей, Тывада ховар болгаш чараш азырал амытаннарга хамааржыр. Ол ышкаш өске черден келген аалчыларның кайгап ханмазы, а тыва кижиниң чоргааралы болур.

Эрзин кожуунда «Бай-Даг» көдээ ажил-агый бүдүрүлгезиниң тевежилери Мөңгө база Борбаана Хорбаалар 2007 чылдан эгелээш, теве малды азырап эгелээн. Ол үеде чүгле 14 теве турган болза, бо хүннерге чедир 29 баш чедир өстүрүп алган.

Тевежилерниң чугаазы-биле алырга, үш-дөрт чыл болгаш чаңгыс төрүүр мал болгаш, ол өзөрүнче далашпас.

Чижээлээрге, бо чылын 6 төрүүр тевелерниң амдыызында чүгле бирээзи чаш бодаганның болган. Артканнары эртен-кежээ-даа бол, оолдаптып болур. Ынчангаш дүн-хүн чок кадарып, хайгаараары-биле, аңгы кажалап алдывыс.

Чаш чаа төрүттүнген тевени бодаган, оон өзөргө, дорум, кыс тевени эңгин деп адаар. Оон аңгыда, тайлак – хунан чеде берген теве база болур. Ол дээрге ийи хардан үш харга чедир назылыг теве. Ынчангаш эр тайлак, кыс тайлак дээр. Дуңгуш теве дээрге үш харлыг болгаш бир-ле дугаар төрүүр теве. Адаар ылгалы мындыг: дуңгуш теве төрүптөргө, эңгин теве апаар азы оолдуг теве апаар. Адан теве – назыны үш харлаан болгаш чазап каапкан теве болур. Эр бүдүрүкчү

тевени буура деп адаар.

– Сөөлгү үеде колдуунда эр тевелер хөй төрүттүңүп турар. 29 тевениң аразында, 13 теве эр бууралар – деп, тевежи Борбаана Хорбаа чугаалады.

Аал-коданның каас-такчызы болгаш чоргааралы азырал амытан тевениң ажил-агыйга ажык-дузазы аажок улуг. Кыжын тевени шанактаар, чайын өөредип алган тевелерни мунар. Чылгы малдан оранчок бедик, дөрт даваны база узун болгаш, маңнай бээрге, удур келген сырындан карак чажы сыыладыр төктүп келирин тевежилерниң дузалакчылары оолдар эки билир.

Бо ховар болгаш чараш малды шанактаарда, азы мунуп өөредирде, "сөк!" деп командылаарга, чыдып алырга, ийи холун турбас кылдыр шарып алыр. Чүгле ынчан ону шанакка кожар, азы мунуп өөредип, чаажыктырар.

Эдин дужаап, садар хире хөй теве чок-даа болза, «Бай-Даг» көдээ ажил-агый бүдүрүлгези тевелерниң дүгүн кыргааш, садып-саарып турар. Оон аңгыда, хөй-даа звес, 100 миллиграмм хире сүдү чедингир болгаш үскүр, улуг сакпың ишти шайны сүттээринге чеде бээр.

Тевениң аажы-чаңы база дошкун, эмдик. Өдөккө чедип келген өске кижини дораан эскерип каар. Бо таварылгада бир болза, теве кижиге хенертен дүкпүрүптер, азы ойтур таварып, узун даваннары-биле текпилеп кааптарының айылы бар.

Теве мал хову черге хостуг чоргаар оъттап чоруур болгаш, 10 километр чедир аал-кодандан ырай бээр. Кышкы үеде сула, а чазын база чайын сиген каап бээр. Тыва кижиниң өске тос чүзүн азырал амытаннары-биле бир дөмей кужурзураар болгаш дус база тевелерге эргежок чугула.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Салым-чолдун шаңнаан кежи...

Виктор Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрының артизи, Тыва театрының актерлар труппазының удуртукчузу, Тываның улустуң артизи Саяна Дүгер-ооловна Сат бо чылын мугур харлаан оюн байырлап эрттирип турар. Ук байырлалын апрель 3-түн хүнүндө "Чараш боорга..." деп оюн-көргүзүүн демдегледип эрттирген.

Саяна Дүгер-ооловна Сат Улуг-Хем кожуунуң Көк-Чыраа сумузунга Дүгер-оол Оюн биле Оюмаа Доңгактың өг-бүлезинге улуг уруу болуп төрүттүнген. Ачазы Танды кожуунуң Межегей чурттуг, чолаачы. Авазы Өвүр кожуунуң Дус-Дагга төрүттүнген, зоотехник мергежилдиг. Ол Көк-Чыраа сумузунуң чагырга черинге социал-политика килдизинге ажилдап чораан.

Саяна Саттың чашкы үези Көк-Чыраа суурга эртен. Арыг-Бажы ортумак школазын дооскан соонда, Кызылдың Алексей Боктаевич Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезинче өөренип кирип алган. Ук училищени доозупкаш, артист болуп күзели күштөлип, өөрү-биле Санкт-Петербургтуң күрүнениң театр уран чүүлүнүң академиязынга өөренири-биле аъттаныпкан. Дөрт чылдың нүүрүндө аңаа өөренигиниң түннелинде, "шии болгаш кино артизи" деп мергежилди чедип алгаш, төрөөн чуртунче чанып кээп, 1994 чылда Тываның хөгжүм-шии театрынга ажилчын намдарын эгелээн.

Саяна Дүгер-ооловна ада-иезиниң улуг уруу болгаш, алызындан черле шимченгир, угаангыр-сагынгыр, эвилең-ээлдек болгаш дузааргак, бүдүштүг кижилер болуп өзүп келген. Сургуул чылдарында ол эш-өөрүн эвилелдеп, чаңгыскурсчуларын уштап-баштап, дөрт чылдың дургузунда курузунуң старостазы болуп турган. А театрга ийи-үш чыл ажилдааш-ла, режиссернуң дузалакчызы болу берген.

Чээрби чеди чылдың дургузунда чонунга бараан болуп, Тыва театрының сценазынга дыка көвей шиилерниң маадырларының янзы-бүрү овуру-хевирлерин күүседип, республика чергелиг байырлалдарның оюн-көргүзүлгелеринге идепкейли-биле кирип келген.

С. Д. Сат аңгы-аңгы чылдарда А. Островскийниң "Ядымкта яла чок" деп шиизинде Любаның, У. Шекспирниң "Он ийиги дүне" деп шиизинде Ливияның, "Кориолан" деп

шиизинде Волумнияның, Г. Фигейредонуң "Диоген" деп шиизинде Флорамияның, Р. Томаның "Сес ынак херээжен" деп шиизинде Пьереттаның, В. Көк-оолдуң "Кара биле Седип" деп шиизинде Караның, Э. Мижиттин "Өргүл" деп шиизинде Өлчей-кыстың, "Кым сен, Сүбедей-Маадыр?" деп шиизинде Анайның, "Күлтегин" деп шиизинде кыдат уругнуң, А. Ооржактың, Х. Шириин-оолдуң "Эгил, эжим, эгил!" деп шиизинде Хеймер-Кадының, В. Серен-оолдуң "Күдер аңчы" деп шиизинде Даңгынааның, К. Э. Кудажының "Долуманың хуулгаазыны" деп шиизинде Долуманың, Н. Сереноттуң "Анаа звес, а нано келин" деп шиизинде Чочагайның, Ч. Ондарның "Шурави" деп шиизинде Монгуштуң авазының дээш оон-даа өске хөй-ле овуру-хевирлерин ойнап күүседип турган.

Саяна Дүгер-ооловнаның авазы хөлчөк салым-

чаянның – баянга, гитарага дээш оон-даа өске аңгы-аңгы хөгжүм херекселдеринге ойнаар, ырлаар, самнаар уран талантылыг – РСФСР-ниң алдарлыг артизи, Тываның улустуң артизи, чогаалчы, шүлүкчү, композитор Виктор Шогжапович Көк-оолдуң өөреникчизи чораан кижидир. Авазы алдар-аттыг артист болбаан-даа болза, уруу бо үеде "Тываның улустуң артизи" деп бедик болгаш хүндүлүг атты эдилеп чоруурунда ужур-ла бар. "Ада көрбээнин – оглу көөр, ие көрбээнин – кызы көөр" деп үлегер чугаа бар болгай.

Ам бо хүннерде Саяна Дүгер-ооловна аныяк салгалдың артистериниң сүмелекчизи, оларга бодунуң арга-дуржулгазын кадып, ажил-ишке-даа, амыдырал-чуртталгага-даа хамаарыштыр чагы-сүмезин берип чоруур дагдыныкчызы, оларны эвилелдеп, уштап-баштап чоруур удуртукчузу болуп ажилдап чоруур. Чогум-на Саяна Дүгер-ооловна бичиизинде алдарлыг артист-даа звес, көдээ Культура бажыңының бөдүүн ажилдакчызы болурун күзеп чораан. Ынчалза-даа салым-чолдун

Саянага шаңнаан кежи кайгамчык болган. Ындыг кежикти "Чараш боорга..." чүгле мага-бөдү, арын-шырайы, кеткен идик-хеви звес, а алызындан черле аажы-чаңы, сагыш-сеткили, угаан-бодалы болгаш мөзү-бүдүжү чараш боорга, салым-чолдун чаякчызы аңаа шаңнаан-даа болуп чадапас.

Эрес КОЛ.

Чагаалар аразындан

МИНУСИНСК ХООРАЙНЫҢ СТУДЕНТИЛЕРИ —
1977 ЧЫЛДА ДООСКАННАР

1972 чылда Кызыл хоорайның башкы училищезиниң күш-культура салбырынче өөренип кирип алган мен. Мээң-биле кады Тес-Хем кожуундан Виктор Оюн, Чаа-Хөлдөн Николай Монгуш, Чөөн-Хемчиктен Борис Сарыглар, Баян-Колдан Кызыл-оол Амыртаа суглар өөренип турдулар. Училищезиниң турган чери Колхозная кудумчузу, 56 дугаарлыг бажың. Чурттап турган черивис (общежитие) 2 каът ыяш бажың, 2 корпусуг. Чамдык сургуулдар степендия ап турганнар, а бис күрүне хандырылгасынга турдувус.

Ам бодап олурарымга, өөренирге, магалыг-ла үе турган ийин. Чемненири халас, неделя санында ыраккы Каа-Хемге баняга чунарга, халас талонну бээр, айда 2 катап Найырал театрынга кинолаарда, 5 копеектиң биледин база бээр турган. Школачыларның интернады-биле демей бисти хандырып турган. Курузуштуң башкызы Валентина Матвеевна кончуг-ла эки башкы, сургуулдарының байдалын эки билер. Ийи дугаар өөредилгениң соонда Николай Монгушту, Виктор Оюнну, Кызыл-оол Амыртааны база мени шериг эрттирери-биле алгаш барган. Шериг хүлээлгени 2 чыл иштинде эрттирген соонда, училищевиске чедип кээригиске, күш-культура салбырын хаапкан болган. Училищениң спорт залы чок турган. Кышкы үелерде кичээлди Кызыл хоорайның эрги ыяш бажыңың 4 дугаар школазынга кичээл эрттирер. Эртенгиңиң 7 шакта 3 база 15 дугаарлыг автобустарга олурупкаш, 4 дугаар школага кичээл эрттирип чоруптар бис. Бир шак иштинде аңаа кичээл эрттирген соонда, дедир-ле автобустарга олурупкаш, 9 шакта өөренири-биле четтигер. Ынчангаш таарымча чок боорга, күш-культура салбырын хаапканы ол. Бистиң документи-биле Минусинск хоорайның башкы училищезинче улаштыр өөренири-биле чорудупкан болду.

1977 чылда 1 чылды улаштыр өөренип кирипкен бис. Бистиң-биле кады Кызылдың башкы училищезинге күш-культура салбырынга кады өөренип турган, бистен бир курс куду эштеривис: Лена, фамилиязын уттулкан-дыр мен, Баян-Кол чурттуг Лена Оюн, Барыын-Хемчиктен Хемер-оол Домбуу суглар өөренип чедип келгеннер. Училищевис база чурттаар черивис Красный-Партизан кудумчузунга турган. Ниити чурттаар черивистин эргелекчизиниң бажыңы ырак эвес, 6-7 метр хире черге турган. Кежээ 10 шак чеде бээрге, ниити чурттап турар черивистин эжини даштындан шоочалап кааптар. Кежээ озалдаар болза, кирибес. Амгы үе болза, хоойлуну үрөп турган, артында соңгаларын база хааптар турган. Минусинск хоорайның А.С. Пушкин аттыг училищези өөрениринге дыка таарымчалыг, улуг спорт залдыг. Кандыгдаа бөлгүмнерге, ылаңгыя гимнастика өөрениринге дыка эки. Ол хоорайның чоогунга суурда эстоннар чурттап турарлар.

Күш-культура салбырының студентилери. Ийиги одуругда солагай, оң талазында. Николай Монгуш, Елена Оюн, 3 дугаар одуругда Хемер-оол Домбуу, Борис Сарыглар, Виктор Оюн. Артканнары орус, эстон, немец, хакас эштер, аттарын уткан мен.

Дайын үезинде оларны ынаар көжүргөн, ынчангаш эстоннар сууру апарган. Бистиң-биле кады эстон уруглар, оолдар өөренип турдулар. Хоорайда хөй кези татарлар чурттап турарлар. Бистен бичи курстарга звенки, хакас оолдар, уруглар база өөренип чорааннар. Шупту чаңгыс черге чурттап турдувус. Бир чыл караш кылдыр эрте берген. Эштеривис аңгы-аңгы кожууннарже башкылаары башкылап, а мен улаштыр Кызылдың күрүнениң башкы институтунуң физика-математика салбырынче өөренип кирип алдым. Оон улаштыр Россияның ИХЯ-ның Академиязын доостум. Чамдык эштеривис ажилдап чоруп тургаш, элекке-ле «аъттарының баштары хөй бергени» хомуданчыг.

Николай Мыйтын-оолович Монгуш — Тыва Республиканың өртке удур федералдыг албан чериниң хоочуну, дыка үр үениң иштинде удуртуп ажилдааш, иштики органнарның полковниги болуп, хүндүлүг дыштанылгаче үнген. Сергей Оюн каш чылдар иштинде бичи башкылааш, Тыва Республиканың ИХЯ-ның хоочуну, милицияның халажылгада полковниги болуп дыштанылгаче үнген. Елена Лапчаева Оюн — Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, Тыва Республиканың күш-культура болгаш спорттуң тергигини.

Орук кежилдир культура училищезинге Тываның аңгы-аңгы кожууннарындан дыка хөй оолдар, уруглар өөренип турганнар. Оларның, бистиң ышкаш, чурттаар ниити чуртталга чери чок турган. Кончуг бай татарларның бажыңнарын хөлезилеп

алгаш, чурттап турдулар. Танды кожуундан мээң чаңгыс чер-чурттугларым: чаңгысклассчым Надя Санчай, Катя Моңгалби, Света Кочага, Тес-Хем кожуундан Валя Хүлер-оол, Галя Чиктол, Оюмаа Седей, Бичекей угбашкылар, Эрзинден Тая Дажымба, Анатолий Комбу, Чөөн-Хемчиктен Дөңгүр-оол Ховалыг, Кызыл-оол Ховалыг, Зоя Айыжы, Барыын-Хемчиктен Александра Самая дээш оон-даа хөй тывалар өөренип турдулар. Культура

училищезин 1977 чылда дооскаш, чамдыктары Улан-Удэ хоорайның культура институтунче кирип алгаш, доосканнар. Өөредилгезин дооскаш, Тывага аңгы-аңгы адырларга эки ажилдап чорааш, Тываның төлөпиг, алдарлыг ажилдакчылар үнгенин көрүп, чоргаарланып чор мен. Мээң чаңгысклассчым Надя Барнакова (Санчай) — Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы, күш-ажылдың хоочуну Валя Хүлер-оол (Оюн); Дөңгүр-оол Ховалыг, Саая Александра, Зоя Айыжы (Монгуш), Комбу Анатолий, Оюмаа Седей, Екатерина Тажимба (Моңгалби), Валентина Куулар база күш-ажылдың хоочуннары, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчылары болдулар. Ооң ыңай Татьяна Дажымба — Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы, Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнү, Тыва КТРК-ның хоочуну база Тыва Республиканың 60 маадыр аттыг Национал музейиниң хоочуну. Бо эштерниң чамдызының «аъттарының баштары база хөй бергени» хомуданчыг. Чамдыктары ам-даа ажилдап чоруурлар. Хөй чылдар эрте берген болгаш, чамдык эштерниң аттары кирбейн барган чадавас.

Оон ыңай бухгалтерияга база дыка хөй тыва уруглар өөренип турдулар.

Ажы-биле чугаалаарга, Минусинск, Кызыл хоорай ышкаш, тыва студентилерниң база бир өөренир чери турду. Оон эгелээш Тываның алдарлыг кижилери үнгүлзэн-дир.

Сергей ОЮН.

Культура чырыдыышкын училищезиниң сургуулдары: Солагай, оң таладан олурар улус: Дөңгүр-оол Ховалыг, ортузунда Тая Дажымба, Кызыл-оол Ховалыг, артында турарлар: Катя Моңгалби, Надя Санчай, Галя Чиктол, Галя Хүлер-оол, ийи кижини танывайн бардым (Автордан).

ТЫВАДА СОЦИАЛ УЖУР-ДУЗАЛЫГ
193 ОБЪЕКТИНИ ИНТЕРНЕТКЕ КОШКАН

«Россия Федерациязының чурагайлыг экономикаы» национал программаның «Информация инфраструктурасы» регион төлөвилелиниң боттанышкыны-биле, республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы 2021 чылда волокно-оптиктиг харылзаа шугумунуң тудуушкунун уламчылаан.

2019 чылда ук төлөвилелдин боттанышкыны эгелеп, социал ужур-дузалыг 405 объектини кожары планнаттыган. Регион оператору болур «Тыва-связьинформ» АН кожуушкун ажилдарын чорудуп турар.

2019-2020 чылдарда республиканың 139 чурттакчылыг суурларынче ниитизи-биле

720 км волокно-оптиктиг харылзаа удазынын шөйгөн.

2021 чылда объектилерни кожуп, ачы-дуза чедиреринге федералдыг бюджеттен 207 млн. рубль көрдүнгөн. Республиканың 16 кожуунунуң 74 чурттакчылыг суурларында социал ужур-дузалыг 193 объектиже харылзааның чер кырында шугумун тудары планнаттыган:

- 32 хире өөредилге организацияларынче;
- 44 суму чагыргаларынче;
- 35 ФАП-че;
- 3 өрт кезээнге;
- 80 культура объектилеринче.

11 чурттакчылыг черлерде 12 социал ужур-дуза-

лыг объектилерни харылзааның спутниктиг каналы-биле «Интернет» четкизинге кожар.

«Пандемия стресс-тест болуп, бизнести чорударынга база абонентилер-биле харылзажырынга чаа арга-хевирлерни ажиткан.

Тывасвязьинформнуң командазы сорулгаларны боттандырырынга чаа аргаларны тып, сорулгазын чедип алган. 2020 чылда республика иштинге каналдар дамчыдар аргаларны калбартыр дээн мурнувуста айтырыг чеже-даа берге болза, күөседип шыдапкан бис. Социал ужур-дузалыг объектилерни интернет четкизинге кожар дээн төлөвилелдин ийиги чадазын боттандырдывыс. Оптика талазы-биле инфраструктураның хөгжээни-биле, республикада 26 чурттакчылыг черде чурагайлыг харылзаага коштунар арга тургустунган» — деп, «Тывасвязьинформ» АН-ниң чиңгине директору Сылдыс Хертек демдеглээн.

Бистиң корр.

Улуг-Хемден медээлер

Апрель 2-ниң хүнүнде Торгалыг ортумак школа-зынга Тывадан Федерация Чөвүлелинде сенатор Дина Ивановна Оюн ажил-агыйжы сургакчылаашкын-биле кээп чораан. Тываның бир хоочун школынының шупту корпустарын кезип, эргижирээн байдалды көргүзүп турар дээвиерлерни, шалаларны суглуг караа-биле көрүп, судалдыг холу-биле тудуп, байдалды херек кырында караа-биле көргөн.

Школа коллективи-биле ижин-кара чокка чугаалажып, оларның-биле башкылаашкын ажилының талазы-биле шийтирилээр ужурулуг айтырыгларны сүмелешкен.

Чеже-даа школазы эрги болза, коллективи ону арыг-сиги, чылыг-чырык кылдыр ажи-төлдүң өөрениринге таарымчалыг байдалды тургузуп турарында Дина Ивановна сеткилинден өөрзөн.

Өөредилге адырында шийтирилээр ужурулуг айтырыгларны школаның удуртлугазы болгаш башкылар чугаалап, ону амыдыралга боттандыраары сенатордан дилеп, боттарының санал-оналын бергеннер.

Ужуражылганың түңнелинде сенаторнуң чымыштыг ажил-ижинге чедишкinnerни школа коллективи күззэн.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ
ӨӨРЕДИЛГЕ ЯАМЫЗЫНЫҢ
ШАҢНАЛДАРЫН ТЫВЫСКАН

Кожуун чагыргазының аппарат хуралында кожунуң өөредилге шугумунга хөй-хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Россия Федерациязының өөредилге яамызының херек демдээ-биле Шагаан-Арыгның №1 школазының орус дыл, литература башкызы Людмила Борисовна Данжалованы, сан башкызы Алла Стюр-ооловна Саакты, физика башкызы Чечек Кежик-ооловна Хөлчүктү, №2 школаның биология башкызы Салбакай Донгаковна Бавун-оолду, Эйлиг-Хем школазының күш культура башкызы Владимир Март-оолович Дамдынны, Чааты школазының география, биология башкызы Айлаң Ондаровна Дажы-Давааны, Арыскан школазының химия, биология башкызы Чечеймаа Минчир-ооловна Кыргысты, Арыг-Үзүү школазының орус дыл, литература башкызы Наталья

Балчымаевна Седиини, ол-ла школаның биология башкызы Римма Ховалыговна Домажыкты, кижизидикчи башкы Любовь Кудер-ооловна Чашты, Хайыраканның "Сайзана" уруглар садының кижизидикчи башкызы Галина Биин-ооловна Уйнукай-оолду шаңнаан. Россия Федерациязының өөредилге яамызының Хүндүлел бижии-биле Шагаан-Арыгның №1 школазының сан, информатика башкызы Чечек Эрес-ооловна Кууларны, №2 школаның эге класс башкызы Урана Сорулгаевна Чудан-оолду, Арыг-Үзүүнүң "Теремок" уруглар садының кижизидикчи башкызы Светлана Байыртыевна Дамыймааны, Арыг-Бажы школазының химия, биология башкызы Уран Бейткеевна Бадыжыкты, Шагаан-Арыгның "Челээш" уруглар садының логопед башкызы Алдын-кыс Байыр-ооловна Хертекти, Ишти-Хем школазының орус дыл башкызы Людмила Ховалыговна Бурбучукту, Шагаан-Арыгның "Солнышко" уруглар садының кижизидикчи башкызы Людмила Кыргысовна Давалайны, ол-ла садтың повары Надежда Георгиевна Власованы, Чааты школазының сан башкызы Марина Анай-ооловна Ооржакты, Торгалыг школазының башкызы Рада Дадар-ооловна Дамбаны шаңнаан. Россия Федерациязының өөредилге яамызының Өөрүп четтиришкinner бижии-биле гимназияның повары Саяна Донгурбеновна Лайзапты, Шагаан-Арыгның "Ручеек" уруглар садының кижизидикчи башкызы Валентина Владимировна Попованы, Арыг-Бажының "Хүннээр" уруглар садының кижизидикчи башкызы Галина Биче-ооловна Шангыр-оолду шаңнаан.

"Улуг-Хем" солуну.

БАЙКАРА КАРАШПАЙНЫҢ
ӨӨРЕНИКЧИЗИ МЕН

1921 чылдың августа Суг-Бажында ТАР-ның тургустунганы база ол-ла чылдың Октябрыда Би-Хемниң Кара-Ыяшта Арат намның партиязын тургузар айтырыгның көдүргени, шынап-ла, бистиң төөгүвүсте үениң көзүлбээн күштүг теви болган. Ол теви чартык чүс чыл эрткенде, журналист Байкара Карашпайның «Үениң теви» (Кызыл 1975 чыл, Тываның ном үндүрер чери) үезинде бижиттинген. Номда ол болушкуннарның Тываның 100 чылында база номчааш, Байкара Намчыловичиниң карак кызыл ажилының халас барбаанын катап-катап бодап олур мен. Үжүк-бирик безин чок үүртенчиг үевисте, бирээде, Үндезин Хоойлулуг апардывыс. Ийде, Урянхай край дээр чуртувус Таңды-Тыва болу берди. Үште, урянхай тывалар болу бердивис. Ындыг болганда, дөртте, дылы-выс база тыва апарган. Беште, чаа үндезилеттинген күрүневис — Тыва Арат Республика апарган. Бо беш болушкун шуптузу 1921 чылдың август 15-те ТАР-ның тургузукчу хуралының дүш соондагы кезинде (14 шак) үндезилеттинген. Чаңгыс-ла шак иштинде. Ол хире тевиңиң оду кызаш кырган, оруу чырыш дээн. Ону «создание суверенного государства в Центре Азии» дээр номнук 80-ги арнын номчуп көрүнерем.

Бий-Хем, Өөк, Кара-Ыяш, Туран — бо черлерден мугур чүс чыл

мурнундагы болушкуннарның теви чайлаваан. Байлар болгаш ядылар, актар болгаш тиелелер 5000 экзemplарлыг «Үениң теви» тода илереттинген. Бо автор-биле «Тываның аныяктары», «Шын» солуннарынга кады ажилдап чораан болгаш, Кызылды долганган даглардан чуңгулап 10 километрге чаржып, бөмбүктөп, шыдыраалап-даа турганым уттундурбас. Кадыр-биле сизген кезип, хөпзэн бөлүп, сизген сарааттап, колхозтарның картошказын касчып-даа турдувус.

Байкара Карашпай «Тываның Аныяктары», «Шын» редакцияларында редакторнуң оралакчызы, харысалгалыг секретарь, ол аажок негелделиг, кызымак, солун ажилын дыка эки билер чораан, хүндүткелдиг даргавыс. Арга-дуржулгалыг, меңээ репортажтарны шүлүктөп бижиттирер, фото-чуруктарның сөзүн база. Даалга бээрде, каш минута иштинде кылырымны ыяап-ла айтыр бээр. Кежээниң 11-12 шак чедир ажилында, солун чырыкче үнерин ыяап-ла хынаар, эртенгиңиң 5-6 шакта хем кыдында балыктаан турар. Оглу ачазындан чыда калбас, 3-4 харлыг чүве ыяап-ла кады чоруур. Ол ам улуг ашак болган, бис ону «Балыкчы Багай-оол» дээр бис, шын ады Карашпай Салгал.

Уругларының авазы Карашпай Дадар Элегестин Таңды районунуң Терезин турган сүт-бараан фермазынче саанчылап тургаш, чаш уруг «Ленин», «Кызыл Тук» орденнери-биле шаңнаткан. Байкара Карашпай корреспондентилеп чорааш, аныяк, чараш уругга ынчаар таварышкан.

1962 чылдан редакцияга ажилдаан, ол үеде 2 кыстыг, 1 оолдуг. Ооң соонда база өзүп-көвүдзэн улус. Карашпай сугга кайывыс-даа бо-ла баргаш турар бис, аажок хүндүлээчел, биче-сеткилдиг, өөрзүрөк өг-бүлө. Өгленип алырга, угбазы Карашпайның Байкара Долчамаа 96-дан бажың ап берген, ам бо үеде «Санта Барбара» дээр, ооң соонда чаа квартал «Детский мир» көшкен улус. Хамык дуңмаларын дөрегезин эртем-билигге чедирип, бут кырынга тургустулар, черле сактып, бодап чоруурумга, оларның бажыңдан

чон үзүлбс чораан, ааш-чемниг, «Ташкент» хоорай баар-дыр дээшле аңаа дүштээр бис, бо-ла Фектистов Иван, Кара-Сал Виктор, мээң өөм-ишти Сириңмаа, Оргу Дарья, Кара-Тоннуг Тая, Дырбак Күнзегеш, Монгуш Өлзей-оол оон-даа өскелер. Дуңмазы боор Би-Хем чурттуг Миндирьяа Светлана Салчаковна база ында-ла турар. Бо-ла Хенче-Кара, Мария Смирнова, Дакан-оол Ондар, Маадыр-оол Тюлюш, Марта Күжүгет, Алимаа Монгуш (Королева) сугларның чаңгыс курсчузу. Ол дуңмазы Света моол ашакка баргаш, Монголияда чурттап чоруур. Улан-Баторда «Новости Монголии» солунга ажилдааш, ам пенсияда, ооң оглу Буян Сандаг бо хүн «Монголия сегодняя» дээр солунну үндүрүп турар. Акызының аажы-чаның, кижизин дыка дөззөн кижизин Светлана, улус-биле харыылзажыры дыка эптиг, чугаазы чымчак. Бо улуг назынында кижизин бүрүзүн-не Байкара Карашпай ышак болган болза деп бодаар, күзээр-дир мен. Ажылынга-даа, амыдыралында-даа, кижилерге-даа хамаарылгазы чонга үлегер-чижек. Чөнгүжө чедир ажилга чүткүлдүг Байкара Карашпайның салдары-дыр ийин, ооң ачызында шымбай чор мен. Кижиниң бир дугаар башкызы, дагдыныкчызы, СССР-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү амыдыралындан эрте чорутканынга дыка хомудаар мен, ам адазының изин истеп, ажи-төлү дээди эртемниг, Улус өөредилгезиниң тергиннери, эмчи, күрүне ажилдакчылары. Байкара Карашпайның уруунга таварышкаш, аажок өөрүп чугаалаштым: «Ойт, оол дуңмаң кайыл» — дээримге, «Дыштаныр хүнде балыктай берди» — дээрге, чүрээм безин сирт дээн, ол-дур адазын дөззөн, катап-ла эрткен уелеримниң сактышыкындан чымны бердим. 2021 чылдың декабрь 23-те Б. Карашпай 90 харлаар.

Чооду КАРА-КҮСКЕ,
1965-чылдың май 27-ден бээр журналист, Тыва Республиканың алдарлыг журнализи, ТР-ниң Күрүне шаңналының эдилекчизи, Байкара Карашпайның өөреникчизи.
2021 чыл, март 20.

ИЖЕР СУГ ҮНҮП ЧЫДАР
ЧЕРЛЕРНИ ХУУ БУДУРУЛГЕ
ЭЭЛЕРИНГЕ БЭЭРИН СҮМЕЛЕП
ТУРАП

Ындыг черлерге хөлезилекчи эвес, өңчү ээзи херек дээрзин Росреестрде санап турар. Чанында ижер суглуг участоктары Росреестр хуужудуп алырын чөпшээрээр күзөлдиг. Эксперттер-даа, хоойлу-дүрүм органның-даа албан чериниң эгелекчи саналына чигинип турар: ижер суг черле турган болгаш чугула стратегтиг бойдус курлавыры болуп артар. Черниң курлавырын хуу кижиниң холунче кириптер болза, чүү болу бээрин «Парламент солуну» сайгарган.

Росреестрниң белеткээни болгаш нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларының төлөвилелдериниң порталында парлаттыганын Хоойлу төлөвилелиниң артында хемни санитар камгалалының ийги чадазының хуу өңчү черинче дамчыдарын даап бодап турар. Россияны ижер суу — хемнер, буга суглары, суг шыгжамырлары азы хөлдөр элзэн каш камгалал куржагы. Бир дугаарының девискээринде суг үнер чарык боду болгаш суг тып алырынга тургузуп каан бажыңнар бар. Ындыг черлерни кажаалап каан болгаш күрүне шыңгыы кадарып турар. Ийи дугаар куржагының дооразы ийи километр чеде бээр.

Ындыг черлер база камгалалда турар. Чижээ, оларны садып болбас, ынчалза-даа хөлезилеп болур. Ындыг ажил чорудулганың идепкейлиг чоруп турарын Росреестр демдеглээн. Албан чериниң медээлери-биле алырга, 1980 чылдан тура, кажан ийи дугаар чаданы кириген турда, ооң кызыгаарына чүгле Москва облазынга барык 7,5 муң бажыңны туткан. Ол дээрге хуу чуртталга бажыңнары, бүдүрүлгелер, садыглар болгаш логистиктиг бөлүктөр. Азы ооң утказы болза, ол черлер шагда-ла ажыглаттынып турарын Росреестрде демдеглээн. Бир эвес ындыг черлерни садыр чөпшээрер болза, чүгле Подмосковьеңиң бюджеди немей 4,5 миллиард рубльди чылдыңна ап болур деп албан черинде санаан. Суг камгалалының ийи дугаар куржааның кызыгаарына ажил-агый калбартыр дугайында чугаалар бир дугаар чыл чорбайн турарын, Суг берге айтырыгларының институтунун эртем удуртукчузу Виктор Данилов-Данильян «Парламент солунуна» байдалды саналдаан.

Бо айтырыга эксперттерниң туружу чаңгыс аай: аңаа тудуларны калбартыр эвес, а соксадыр. «Ийи дугаар куржаг деп чүл? Ол дээрге кырык агым-биле чайлаш чокка болуп турар суг курлавырын хирленишкinnerден баш удур камгалап турар бойдустан моондаа-дыр. Ындыг сугну таарымчалыг болгаш ону келир үеде ижер кылып алырынга мырыңай чугула.

Сүмелзэн хемчеглер ижер суг курлавырын үрөп кааптары чайлаш чок» — деп, Данилов-Данильян баш удур чугаалап турар. Эрткен чылын суг камгалалының хүрээленинге бо хоойлу-дүрүм чогаадылганын чеди муң чыгы урегдээшкinner болганын «Парламент солуну» эксперти чугаалаан. Ынчалза-даа ооң орнунга суг курлавырын ажыглар аргаларны күштелдирери-биле хээлиге бериптерин сүмелеп турганын Россияны эртемнер академиязының Суг берге айтырыгларының институтунун эртем удуртукчузу шыгыг чугаалаан.

Парламент солуну.

Аяк шайны аартап ора...

Күскелмааның бир эртени

(чечен чугаа)

— Уруум, Күскелмаа, тура халы шым-да, уруум. Чунуп, чемненип ал. Кажаада инектерни саап кагдым. Чүгле Шокарак артып калды. Саап четтикпейн бардым, ону саап аар сен, кезээлейим. Эртени автобус-биле Кызылче олурптайн. Даайың келгеш, инектерни кадатче сүрүптер болду. Шоколадан озалдай бердиң... — дээш, авам элзэн чагыды.

— Чаа, авай, чаа. Ам дораан турарым ол — деп харыылады.

Авам мени оттуруп кааш, даажы ынаар-ла эжикче углай кылаштаан хевирлиг, үнүп чорупту. Ханада улуг шакты көөрүмге, 6 шак ажа дүжүп тур. Чылыг чоорганымдан туруксавайн чыда, кум кыннып, удуй берген болдум...

«Мыао-оң-мыао-оң» дээн бичии диизим алгызындан отту чаштап келдим. Чоокта чаа азырап алган диизивис Силигбей амдызында чаш, чүгле сүт ижер болгаш, чемин негеп турары ол. Тура халааш, оон диизинге сүт кудуп бээр дээш көөрүмге, авам бертенги сагган сүдүн далаш-биле хойтпакче кудупкан хевирлиг, демир хумуңнар куруг, дүвү кылаңайнып тур.

— Шокаракты сагаш, сүдүндөн сарыткаар мен. Сени кайын аштадыр мен. Бичии мана шиме — дээш, дииспейимни өрү көдүрүп, суйбап, чассыдып кагдым. Шоколаже чоруур шак саадаар эвес дээш хурең формамны, фартугумну дүвүдалаш кеде кааптым. Өөренир идиктерим шидишкиннерин шал-бул баглай тырткаш, ишкири 5 литр хемчээлдиг демир хумуңну апкаш, үне-ле халыдым.

Шокарак — инектерниң эң чаажы, эмииниң дошпулары база хоюг, чымчак мал. Бо чылын ол төрүвзэн, ынчалза-даа ону хайдактап саап турган бис. Күжүр инээмни дужак чокка саап кириптим. Авамны өттүнүп, «хөөг-хөөг» деп ырлай аарак саарымга, Шокарак таалааш, карактарын шийипкен, кегженимшаан, сүдүн эдип берип тур. Хумуңчугашта сүттүң аккыр, чаагайын... Савамны шору, орту чедир саап алдым. Аай-дедир маңнап турумда, идиктерим бирээзиниң шидишкенин чештинер берди. Ону шидип алырындан түвексинип далашкаш, ынаар-даа херекке албайн, бажыңче углай өөрүшкүлүүм кончуг дүргедептим.

Бажыңче кирер бедик чаданы 3-4 базып чоруй, эпчогу кончуг илдиге бердим. Харалаан, ол аразында идиимниң узун, шидишкенинге ораашкаш, тепкииш соора бастынды: карак чивеш аразында аңдарлы бердим, каңгыр-куңгур дээн соонда, хумуңум-даа сүдүн төгүлдүр-

чайылдыр чаданы куду чуглуп баткаш, черде ийлени берген чайганып чыдыр... Хенертен болган чүүлге бүзүрексевейн, кезек аңгадап калган олур мен.

«Ойт? Ол канчаарым ол?.. Хайыраан саап алган сүдүмнү...» дээн бодап-биле чаданы куду халып баткаш, хумуңум барып сегирип алдым. Хумуң дүвүнде чүгле... чүгле сырғанды сүт арткан болду.

Хомудуп-хараадаанымдан караам чажы чаакты куду бадып, чадага кээп, багайым кончуг олур дүшкеш, ишкирнигил-ле эгеледим. Ол аразында «ак чем черже төкпес» дээн авам чагыы база сагышка кирип кээрге, корга бердим. «Инээмниң ак сүдүн төп аар кончуумну аа... Инек саарда, шидишкин чок, эрги-даа болза, эпиг чылыг сапыктарым кедип аар чүвемни; азы идиим таптыг шидип алыр чүвемни, кызып саап алган сүдүмнү» деп муңгарап ыглап олурумда, диизим мыңайны берди. Бажым көдүрүп кээримге, Силигбей эргин кырында өөрөнгөн чаңы-биле сүдүн манап олур-ла. Ону көргөш, мырыңай хөңнүм баксырап калды: дииспеектиң ам ижер сүдү чок!

Ол мыйылавышаан чанымга оожум чедип кээп, мени оожургаткан дег, өгөнип, чассып эгеледи. Оон чыт ап, чадада дамдылаан сүт артыын чылгай берди.

Ол үеде авамның чагыы бажымга чык дидир. «Чыдында чыргал чок, олутта олча чок» деп бо-ла чугааланы бээр киж. Мени үе-шакты камнап, эртежи

туруп, ажил-ишке өөрөнгөн дээн бодап-биле Шокаракты саар кылдыр анаа эвес арттырган-дыр деп угаап кааптым. Ам-на бодумнун хевимни эскерип кагдым: школачы хевим эдзэнче сүт чаштаанындан кедер аргажок. «Сүдүн ол төп аар, өөренир хевин ол хирлендирип аар, шүшпөң, мелегейимни...» дээн бодап-биле тура-ла халыдым. Чадада төгүлгөн сүттү хараа-давышаан, арыг чүлгүүш-биле аштап кааптым. «Ам канчаар, төгүлгөн сүттү дедир узуп алыр харык бар эвес, «далашкан күске сүтке дүжер» деп чүве бо эвеспе? Бодум багым-дыр ийин, электен өөренир идик- хевим кедип канчаарым ол? Ак чем төккөн дээш авамга-даа чемедедир боор мен. Буруумну миннир апаар мен... Оода школадан озалдават-ыр» деп бодапкаш, далаш-биле бажыңче кире халыдым.

Ак хөйлең, юбкамы корга-корга кеткеш (башкылар чүгле чаңгыс аай школачы форма, фартук кедерин негээр болгай, бөгүн бичии кончудар-ла болган-дыр мен), пионержи галстугум баглааш, ыглап алган былчак арным чуп алдым. Ристиг кадыкты далажып чип олургаш, бир канчангаш көрүптеримге, стол кырында шаажан аякта сүт караамга илдиге берген. Бүзүревейн, топтап көрдүм: шынап-ла сүт! Амыраанымдан сөстөр безин тывылбайн:

— Силиг, Силиг! Сүт, сүт! — деп алгыра-рынга өй болдум. Мээң үнүм дыңнааш, ол дораан-на мыңайнып маңнап келди.

— Авам бисти кайын куруг арттырар. Сеңзэ бээр сүттү аңгылап кудуп кааны ол-дур — деп ам-на сагыжым ажып, хөөре-вишаан, дииспеезмге сүттү кудуп бердим.

Чаяна ШИЛОВА.

Кызылдың 2 дугаар школазының

«Аныак журналист» бөлгүмүндөн чагаалар

“УЛУГ ОРУКТУҢ ЭГЕЗИНДЕ”

Мен амгы үеде онгу класска өөренип турар мен. Удавас, бир чыл ажыг болгаш, школаны доозар үем келир. Школаны доозупкаш, дээди өөредилге чериниң экономика талазынче дужаар күзелдиг мен.

Чүге ол мергежилди сонургай бергеним ол дээрге, мээң ачам мергежил — экономист киж. Ачамның ажылынга бо-ла дузалажып баар мен. Ажылыңче мени ийи-чаңгыс эдертип алыр турган. Баргаш, канчаар ажилдап турарын, чүнүң-биле ажилдап, кымнар-биле дээш оон-даа хөй чүвөлери сонургадып, тайылбырлап бээр турган киж. Ачамның ажилдап турарын көөрүмге, меңз солун, бир тускай, чонга ажыктыг боорга, база ындыг мергежилди сонургай берген мен.

Школада эң-не ынак кичээлим — сан кичээли. Ол кичээлди четтикпейн ма-наар мен. Амгы үеде 10-гу классчы мен, келир чылын дужаар шылгалдаларга белеткенип турар мен. Школага өөрөнгөн темаларны бажыңымга баргаш, катаптап, шингээдиң ап турар мен. Мээң эң-не кол сорулгам — шылгалдаларны улуг балл-дарга дужаап алгаш, дээди өөредилге черинче дужаап кирип алыр.

Школаны доозуптарга, сургуул чурт-талга эгелээр. Эң-не харысалгалыг үе келир. Эгезинде черле нарын болур деп бодаар мен. Чүге дизе шупту чүве өске болур: чаа кижилер, өске чер, чаа башкылар дээш оон-даа көвей. Ынчалза-даа киж кандыг-даа чаа өске чүвеге чоорту өөрени бээр. Кол-ла чүве — баштайгы берге үени шыдажып эртип, турумчуй бээри. Кажан киж өске хоорайже өөренип чорупкаш, төрзэн черин сактыр боор. Ылаңгыя ада-иезин, эштерин, төрелдерин, чангысклассчыларын, башкыларын дээш оон-даа өске. Ынчалза-даа эртем-билиг бирги черде.

Чуртталгада эң-не кол чүве — эртем-

билиг болуру. Шупту чүвениң дазылы ол. Ону чедип алыр — узун орук, улуг шылгалда. Кол-ла чүве кижиниң бодунуң изиг күзели, быжыг туруштуу деп санаар мен.

Школачы үелерим караш дээрге, Чуртталганың чаа оруу ажыттынар. Экономист мергежилди чедип аар дээш, Эргим төрзэн черимден мен чоруптар мен.

Чылдар эртер, удавайн чанып кээр мен, Дээди эртем дипломнуг бооп эглип кээр мен. Төрзэн Тывам сайзыралы, келир өй дээш Чымыш билбейн, ажилдап-ла эгелээр мен.

Ая ХОВАЛЫГ, 10 Б.

СЕСКИ КЛАССТЫҢ СУРГУУЛДАРЫ

Чаңгысклассчы эжим-өөрүм Чазык, оожум, тензэ-даа бар. Чапсарларда ойнай бээр бис, Кичээлдерде ажилдаар бис.

Хостуг өйде шупту демниг Конькилээр бис, кино баар бис. Эпиг-демниг, дузаарга-даа, Эрес чаңныг өөрлерим бар.

Сески класстың сургуулдары Спортка ынак, танцылаар-даа. Башкыларның чагыын дыңнап, Билиг дээштиң кызып чор бис.

Айдызана САТ 8в клас

ОНЗАГАЙ АТ

Улуг-Хемниң кыдында Уруг-дарыг чыгыр чер-Азия төвү тураскаал Аяныг-ла чараш чер.

Азия деп онза атты Авам, ачам меңзэ сөңнээн. Азий диптиң төвү черде Амыр, шөлзэн өзүп ор мен.

Азия ХОВАЛЫГ, 8 в класс.

“ЦЕЛЛОФАН, КОЛА”

Шагаан-Арыгның школарының өөреникчилери “Целлофан, кола” деп акцияга кончуг идепкейлиг киришкенер. Клазының башкыларынга удурткан 130 оолдар, уруглар ниити деңзизи 650 килограмм ажыг целлофанны болгаш колаларны хоорайны боктан аштавышаан, чыгган.

Кайы класстың өөреникчилери эң хөй целлофанны болгаш коланы чыгганын санап көөрге, Шагаан-Арыг хоорайның № 2 ниити билиг ортумак школазының 6

«а» клазының өөреникчилери эң хөйну чыгган болган — 244,7 килограмм. Ол-ла Шагаан-Арыг школаның 8 «а» биле 8 «г» класстарның өөреникчилери 201,8 килограмм целлофанны болгаш коланы чыгганнар. Идепкейлиг киришкен бо класстарның өөреникчилеринге мактал бижикирни болгаш акша шаңналдарын тывыскан. Ол ышкаш, субботникке идепкейлиг киришкени дээш өөреникчилерге чигирзиг шаңналдарны тутсуп, “Эне-Сай” бассейнге халас эштиринче чалаан.

Шупту чурттакчылар ниити субботниктерге кирип, бо ажы-төлүвүстен үлгерни алыр болзувусса, хоорайывыс арыг болур. Субботниктер чаа эгелеп турар. Чазадыр, чайладыр, күзедир болур субботниктерге үлүүнер кириштирининче кыйгырдывыс.

“Улуг-Хем” солуну.

БЕРГЕЛЕРГЕ ТОРУЛБА, КУШ-АЖЫЛГА ЫНАК ЧОР.

ҮҮЛЕ

• Тоожу

(Уланчызы. Эгези № 18-24 "Шында")

— Силер, шынап-ла, ол хүн Орлан Маадыровичиниң өрээлинче кирбедиңер бе?

— Дем-не чугааладым чоп, ийи чыл бурунгаар ужурашкаш, чугаалашканы-высты. Чаа-ла чана бергенде, чажырбас мен, меңээ Орландан чарлыры караңгы тамы-биле дөмей болган, ам база түрөңги чуртталга, билбес эвес силер артистерниң шалыңын. Ам канчаар, хам кадайларга чедип, бодумче чоокшуладыр, кадайыңа хөңнү чок болур кылдыр тарбыдадып-даа турдум. Хей болган. Чоорту оожургап, өске кижиге дужа берген мен. Кажан алдын сыргалар белекке берип турда, шупту чүве эртип, сагыш-сеткилим чааскаанзыралга чагырты берген турган үези-дир. Оон үр-даа үе эртпээн, Кызылда тудуглар кылып турар армян кижиле эштерим таныштырып каан соонда, катап-ла амыдырал аайлажып эгелей берген. Амгы үеде багай эвес чурттап чор мен, Орланның акшазы-даа херек чок. Бо сөстөрүнчү соонда уруг диванга аяныны кончуг кылдыр олуруп алгаш, ужуң мөңгүнөп каан хевирлиг чаражы кончуг чинге узун соруулга херэзженнерге таарыштыр шевиргин база узун чинге кылдыр кылган таакпызын тиге берген.

— Ажыт-чажыт чок чугаалашканыңар дээш улуу-биле четтирдим, ажылым чай чок болганы силерниң концерттеринер-даа көөр чай чок боор чүве-дир ийин. Ам силерниң бодуңар-биле чугаалажыр ааскежиктиг болдум.

Аяна Валерьевна ам база каттыргаш, өрээл ханазының чартыы чыгыы улуг чуга экранныг телевизор адаанда тумба иштинден бодунуң чуруун даштыкы картында чаражы кончуг кылдыр тырттырып каан ырыларының дискизин Кара-Салче сунган.

— Байырлыг, ажылдан хостуг үелериңерде дыңнаар силер, эжим истекчи.

Уругнуң аажы-чаңы, бодун хостуг алдынары, чараш дурт-сыны Кара-Салдың сеткилин дүвүредипкенин ол боду эскерип, чарлып үнүп тура, Аянаң холундан чыттап каан.

— Улуу-биле четтирдим, дараазында концерттерге боодал чечек тудуп алгаш чедер болгандыр мен, кончуг улуг өрелиг артым көрдүңер бе, байырлыг, концерттерге ужурашкыже.

Байысаалга төнө бээри билек, Ховалыг Альберт Сергеевич бодунуң эжи, даргазы Орлан Маадыровичиниң бажынынче чорупкан. Орайтай берген-даа болза, чоннуң чанчылы-биле чок болган кижиниң бажыныңга улус олурар хонар, удувас болгай. «Бажында улус чыгып келген боор, элээн үе эрте берди ышкыжыл» деп бодай, орук ара ийи шил вода, таакпы садып алгаш, чедип кээри, бажында Саглаана Чаш-ооловна ийи олгу-биле чүгле боттары. Хирези оолдары адазының чок апарганын билбес хире, ынча дээрге, улуг школачы оолдан өскези, чаш кижиле, чүңү билер, удуй берген. Улуу онаалга кылып олурар. Өг-бүлөгө онза өскерлишкин болбаан дег, авазы телевизор көрүп олурар, оң баарында кресло чанында бичи столчугаш кырында аякта шай салып каан.

— Силерни канчап олурлар ирги дээш халып келдим, кандыг-дыр сен? Кылыр ужурулг чүүлдерни дугуржупкаш, шупту-зун бодумга хүлээнип алыр бе деп бодап, ам чүңү канчалза эки ирги, багай-ла чүвеге таварыштывыс, хайлыг — деп, карманындан таакпызын уштуп, чок болган эжиниң кадайынче сунган.

Сунган таакпыны ап, ыт чок кухняже кирип, столга олуруп аарга, Саглаананың караандан чаштар чайгаар халчып бадып, ыткыр ыглас дээш, карааның чажын ижи, харлыкканын чидир аксы-биле улгаттыр аалчы, оожургап аарын кызыдып, келген аалчыны столче олур деп чүгле холу-биле имнээринге өй. Ам канчаар, хапта водкаларын стол кырынга салып кааш, сандайга олурарга, олуртунмас, эр кижиле турган болза, водканы ажиткаш, куткаш, сунгай эртик. Саглаана арага ижер эвес, водканы аждар дээрге, өске улус база чок, эпчого кончуг. Тура халааш, аякка суг кудуп сунгаш, оожуктуарын кызып, «Оода кадайым-даа эдертип алгаш кээр билбес, мелегейни мени» деп, бодун чектээринге өй.

— Ажырбас, мен ам дораан оожургай бээр мен, сен дүвүрөв — деп, Саглаана хүлүмзүрүп чугаалааш, хөнекте шайын изидип, стол кырынга печенье, варенье

салып тура, холунуң арты-биле карааның чажын чоткулап, шай ижеринче чалаан.

Эпчок сөс эдиптеринден корткаш, ыт чок шай ижи олурда, эжиниң кадайы боду-ла чугааланып эгелей берген.

— Бо уругларга-даа, өске төрөлдөргө-даа чүве дыңнадып, чугаалавадым, шуут-ла харыым чок-тур. Та чүү деп чугаалаар чүве. Бодум безин бүзүрөвес-тир мен, бүзүрээр хөңнүм-даа чок. Улус дыңнажып кааптар ирги бе дээн сеткилим-биле ма-нагынып олурдум.

— Ам канчаар, болган чүвени бис эдип шыдавас ышкыжыл бис, мен амдан эгелеп улуска дыңнадып, кылыр ужурулг чүүлдерни эгелей берейн бе?

— Ийе харын, ынчап көрөм, мен шыдавас-тыр мен, анаа-ла күжүм төнүп калган дег, чаңгыс черде көжүп калдым. Авазы, кады төрзүн улуг угбазы суур-да, мээң улусум база. Хоорайда оол дүңмазынче долгап дыңнадыр сен бе, оон улаштыр дыңнажы бээр ынаан. Ам харын, ол дүңмазы чедип кээрге, шупту лама-башкыдан чалап, ном-судур аштыр-за эки боор. Сүнезини эт-мага-бодундан үнмейн чыдырда-ла, ном номчударга, эки дээр боор ийин. Мен бажыңга уруглар чанынга олурар, силер ламадан чалап эккеп көрүңерем, шак орайтаан-даа болза, кандыг-даа аргазын көрүп тургаш, номчутканы дээр боор, амдызында чуруун тып каайн, оода лаа безин чок-тур ийин, чула кыпсып калза дээрге.

— Ол-ла ламага чурагайын база көрдүрүп алыр бис бе?

— Чурагайын эртен авазы, аам суглар кээрге, улуг улус-биле көрдүрүп алыр бис. Ам дораан Орланның дүңмазынче долга-выт, дүрген чедип кээр кылдыр.

Тыва чоннуң шаг шаандан тура чүдүп келген шажын-чүдүлгези боор буддизм езугаар алырга, кижиниң бүгү чуртталгазы ону долгандыр турар бойдус-биле сырый харылзаалыг. Эскээр чугаалаарга, ай, хүн болгаш чериниң туружунуң өскерлишкени, фазаларындан дорт хамаарылгалыг. Ындыг болганда, кижиле өлүмгө таварышканда, эң-не кол чүве — мөчзүн кижиниң амы-тынының үзүлгөн үезин, шагындып эгелээш, минута, харын-даа секундага чедир, кады турган улусу сактып аары чугула деп ном-судурда айткан. Чурагагы лама-башкылар ол үе үндезилеп, мөчзүн кижиниң өлгөн чыдагаанын, чырык өртемчеге чурт-таар назынының кызыгаары ол болган бе азы элекке чоруй барган бе, өлүп чыдыр-да, сагыжыңа эң-не эргим, чоок кылдыр кымны бодапканыл, чүү чүвеге хомудалы артып калганыл, мөчзүн кижини каян, кайы чүккө үндүрерил дээн хевирлиг айтырылгарга харыыны тускай ном-судур ажылап тургаш, тодарайдыр болгай. Ол бүгүнү номда айтканын езугаар кылыр апаар, хай-бачыт, өлгөн кижиниң сагыш-хамчыы артып калган болза, ону арыдары-биле тускай хурумнерни база-ла лама-башкылар кылып чорудар апаар. Ол бүгүнүң ужуру-дузасы чүдөл дээрге, мөчзүн кижини шын орнукушудуп каарга, соо арыг, оруу ак бооп, өг-бүлөгө, төрөлдөргө хай-бачыды халдавас деп улуг өгбелеривистен дамчып келген чүдүлгө-сүзүглеливис өөредип турар.

База-ла ол чүдүлгеден үнгөн ужуру-дүрүмнерни сагыры чугулазын Саглаана билип турза-даа, хей-ле чүве оон сагыжы ышкыжыл болбас. Шаанда кижиле ажааган черге арага ижери шуут хоруглуг турган, ам ыңдыг эвес, сыр-дедир-ле болгай. Орус улустуң езу-чаңчыларын өттүнүп турар бе дээрге, православ шажын база кижиле ажааганда, арагалаарын шын эвес деп көрүп турар болгай. Чок болган кижиниң бажыңга эрги үеде православ шажын езугаар стаканга суг куткаш, хлеб кескиндизи-биле дуглап каар турган болза, ам вода салыр. Бистиң ада-өгбевис шын эвес кылып чораан бе дээрге, ислам-даа, православ-даа шажыннар, буддизм-биле бир дөмей, мөчзүн кижиниң чанынга ыглаарга, сүнезин хилинчектенер, база арага ижери хоруглуг, оон орунга сонгу оруу эки болзун дээш тейлеп, бистиң-биле бир дөмей номналгалар кылырын (коран, библиядан) шын деп көрүп турар. Чүге амгы шагда мөчзүн кижиниң бажыңга эт биле арага, шуут хоруглуг дээн чүүлдерни салып, улус чонну арагаладып турар апарганын ужурун билип алыры берге. Бо бүгүгө чаңгыс кижиле удурла-нып, өскээр кылыр харык бар эвес, чаа чаңчылга улус 70-80 чыл иштинде өөрени берген болгай. Саглаана кандыг-чүү-даа болза, төрөлдөри-биле таптыг чугаа кылып, аргалыг-ла болза, ашаан шаандагы езу-чурум-биле ажаап каар болза эки боор ийин кылдыр бодап турган.

Телефон-биле хоорайда чурттап турар чоок кижилеринче долгагылапкан соонда, Саглаана Алик-биле чуржузу келгичеге чедир улус чок хостуг олургаш, элээн чагыгларны кылып, эртен чүңү канчаарын дугуржуп, хөвөң дүргөткөй тудуп, саржаг-биле чула кылып кыпсып алган-нар. Оларның чугаалашканы-биле, өлгөн кижини ажаарыңа үнер чарыгдалдың шупту акшазын ажылдап турар черинден эртен дораан бухгалтерия дамчыштыр үндүрүп эккээр, кижиле ажаарыңа херек бүгү чүүлдерни садарын, удуртуп-баштаарын Алик бодунга хүлээнип алыр. Саглаананың хөөржүдүлгени бөдүүн кылдыр кылып, аар өртектег «кавай» садып, хөлүн эрттир каас-коя кылдыр эрттирерин шеглезе эки боор дээн саналыңа Алик каттышпаан.

— Орлан Маадырович Тывада эң көскү кижилериниң бирээзи чораан болгай, оон хөөржүдүлгези база чогуур деңгелге эртер ужурулг. Бодунуң чуртталгазында ол чараш-коя амыдырал сүрүп, ону чедип ап чораан болгай. Таары кылдыр ажаап каарывыска, бир талазында, чон кайгаар ынаан, ийи талазында, бодунуң хомудалы артып каар, хөөржүдүлгеге депутаттар, улуг даргалар база кээр болгай, кижиле хей болур.

— Анаа мээң бодалым-дыр ийин. Боттарыңар билиңер. Төрөлдөри кээрге, база сүмележип тургаш, көрүп-ле көрүңерем. Чаңгыс дилээм, ажаар хүнүңге чедир база ажаап үндүрүп турда, албан лама-башкылар ном номчуп бээр кылдыр дугуржуп, мону кылыры чугула-дыр ийин, ол номналгалар чок болган кижиге улуг буян, кандыг-даа аар өртектег материалдан кылган идик-хеп, хааржактан артык дузалыг болур деп дыңнаан мен.

Үр-даа болбаанда, Саглаананың чуржузу оол чедип келгеш, суурда улусунче телефон-биле дыңнадыпканын, кедээр аалдан дөгөргө ирт ап чоруткан улус кээр-ге, суурдан үнүптер деп турарын чугаалаан. Оолдун соон дарый Аликтиң өөнүң ишти ээн бажыңга уруглар-биле чааскаан канчап олурар сен деп чедип келген. Улуг улустуң чугаазының ужу-кыдыындан чүвениң ужурун билип каан, удудуп чыттырып каан школачы олгу кухня эжинде авазынче көрүп алган, чаактарын куду баткан карааның чажын чодуп турган.

Истелгени чедимче чок чорудуп турары дээш Алексей Александрович даргаларыңа кемеледип, хүннүң чыгыы республика прокуратуразыңа келдиртип, истелге комитетиниң даргазыңа эртен-ниң-не кылган ажылын тодаргайы-биле илеткеп, херекке хамааржыр огулуг ажыл кылып шыдавайын турар-дыр сен диттип, квартал түңнели-биле алыр шаңнал акша дугайында бодаан-даа херээ чок-тур деп билип турган. Эмчи экспертизаларының түңнелдери келирин манап турар үеде чаа туттунупку дег байдалдар дилээр дээш, «Бытовая техника» КХН деп компанияның документтерин номчурунга ажыл шагының соонда дүңкө үени ажылап турган. Компанияның тургузукчу документациязын 1990 чылдың май айда кылган хевээр чаартылга чок. Та канчап үндүрүп органныңа бүрүткөл эртип ап турган чүве, кижиле кайгаар. Үндүрүп органның бо чылдар иштинде үш катап хыналда кылып турган актылары бар, сактырга, карак чаап, хыналда кылып турган аттыг болзун дээн ышкыжыл кылдыр кылып каан. Та ол үениң негелделериниң кошкак турганында чүве, та өжөргөзүн будап каан чүве, албан чериниң тургузукчулары деп адаар кезек кижилер өңчү-хөреңгизин каттыштыргаш, бүдүрүлгө чери тургускан керээзин көөргө, шуут кижиле билип алыры берге чүве-ле хөй. 1990 чылдарда, ССРЭ деп күрүне турда, тургускан документи-лерде бо үениң негелделери-биле, чаа Россия Федерациязының Хоойлужудулгазынга дүүштүр кылбаан чүвөлөр-ле хөй. Мындыг байдал компания буурап дүжөргө, өңчү-хөреңгизин хуваажып-үлөжиринге будалчак байдалды тургузарын биле тура, ынчаар арттырып каан хевирлиг деп, истекчи даап бодап, кымның холунче өңчү кирип болурун дилеп, саазыннары бирден бирээ чокка номчуп таныжып келген.

Ажылдың түңнелинде компанияның ажылдакчыларының даңзызынче кирбейн турар-даа болза, аай-дедир акша шилчилдигелеринге кирип, бодунуң бараанын кандыг-даа тускай дугуржулга, керээ чокка садып-саарары-биле эвээш эвес түңнөргө эккеп, каш удаа кассадан акша үндүргөн ордер-биле миллион түңнөргө акшаларны ап турар Юдин деп кижиниң ат-сывы истекчиниң сонуургалың хайындырыпкан. Бухгалтерия доку-

ментациязындан, касса номнары, бараан хүлээп ап турган актылардан Юдин деп фамилия бар саазыннары ылгап, тускай демдеглегилеп алгаш, бо кижини долгандыр кастынар болза, бир чүве үнүп болгу дег кылдыр бодап, бодунуң хуу сагыжы хамык ужуру Юдинде эвес бе деп айтып турган. Чүгле «Бытовая техника» КХН-ден сөөлгү үеде эвээш эвес акшалар үнүп турган болза, ол акшаларны эгидилгезин бадыткап турар документи-лерни истекчи тып чадап каан. Юдинниң адынга алган акша сөөлгү ийи чылда 4 миллион чоокшулап турар, чүү дээш алган дээрге, чаа бараан садары азы тодаргайы-биле айтыгылап кааны-биле алырга, «Нokia» маркалыг сotalыг телефоннары дужааганы дээш» дээн хевирлиг отчеттап каан, херек кырында ол чоокку үелерни көөргө, ыңдыг телефоннар садыгларже кирбээр. Улаштыр көрүп олургаш, база бир солун чүүл тып алган, чүү чүвөл дээрге Орлан Маадырович 2000 чылдың эгезинде компаниязының оон бодунга хамааржыр өңчү-хөреңгизиниң 20 хуузуң Юдинге бээр дугайында дугуржулга кылганын көргүзүп турар керээни Красноярск хоорайның Октябрь районунуң нотариузу тургускан. Дугуржулгада чылдагаан айты-паан, анаа-ла 20 хуу деп каан ол-ла.

Истелгеге чаа чүүл тургустунуп, Орлан Маадыровичиниң өлүмүңгө сонуургалдыг бооп болгу дег кижиле тыттып келгени-биле, Кара-Салга фирма даргазынын, орапакчызы болгаш улуг бухгалтерия-биле база катап чугаа кылыры албан апарган.

Карим Николаевичини кыйгырттып алгаш, бухгалтер документи-лерин чаңгыстап тургаш, Юдинге хамаарыштыр айтырылгар салырга, биезиге-ле бодунуң чаңы-биле шала оспаксыраан-даа ышкыжыл, долу эвес харылар берип, чугааның хөнеринге кандыг-даа идик чок болган. Улуг бухгалтерияны, истекчиниң айтырылгарыңа тодаргайлааның утказын алырга, хуу кижиниң өңчү-хөреңгизин-дир, канчаар чарыгдарын боду билер, «Кас-садан ол хире сан-түңнүг акшаны алгаш, ынаар бериңер» дээрге, аңаа чүү деп удурланып болурул ынчаш, кирген орулгазын төндүр чарыгдарлар бе азы бизнести улаштыр хөжүдөр бе, өңчүзүн халаска бээр бе азы орулгалыг садып-саарар бе дээрзин ээ боду билер, а бухгалтерияның херээ ол акша-мөңгүн, өңчү-хөреңгизин кайнаар киргенин документте көргүзүп, бүрүткээри болур. Күрүңгө өрөзи чок, садыглар шупту «хүлээнген орулга дээш үндүрүг» деп адаар үндүрүгнү, ээлеп турары садыг шөлүнүң хемчээли-биле, бичии-даа хажыдышкын чокка төлөп турарын чугаалаан боордан өске, кижиле илип алкы дег ам база-ла чүү-даа чок болган.

Өлгөн кижиниң хөөржүдүлгези амгы үеде чок болган кижиниң дөргүл-төрө-линге чедип келген кажыдалды хандыр угаап, өлгөн кижиниң сөөлгү оруун актап-арыглап, оон соңгу назынында эки оранга улуг саадал чокка дүрген бодарап төртү-түнөринге дузалаар кылдыр, хүрээ-хиитке өргүл кылып, лама-башкыларга мөргүл, ном аштырар-даа хостуг үе чок, чымыш-тыг апарган болгай. Чүге дээрге кижиле чок болган соонда, ол-ла хүн чурагайын айтырып алган дораан-на, телевидение дамчыштыр бүгү Тывага чарлаптары билек, чон шуужуп-ла эгелээр. Көдээ суурларга улус бот-бодун шупту эки та-ныжар болгаш, чаңгысклассчылары, кады ажылдап турар ийикпе, азы бир шагда кады ажылдап чорааны кижилер, кудалары, кожолары дээш-ле чылыз-чылыз, өлгөн кижини ажаап үндүрер хүнүңге чедир дүне-хүндүс дивейн сөктүп кээп, хайнып турар чонга четтир аш-чөмни белеткеп салып, хааржак-хааржаа-биле араганы кудуп-ла турар. Мындыг бай-далда өлгөн кижиниң соңгу назынында кандыг бергелерге таваржып болуру, оон эртер кадыг-берге оруун бичии-даа болза, чигедип бээриниң дугайында бодап кымның-даа сагыжыңа кирбес дээр болза, частыгыр болбас боор ийин. Хоорайга мүн-не чүгээр, ыңдыг-даа болза, база-ла келген хөй чон аразында кандыг кижини чок дээр боор. Олура хонар дээш келген чамдыктары арага негээр, ээртир ижи алганда, чалчыттынар, бажыңга кирип кээрде, таакпы сунуп, кажыдалды үлөжип келген дээр кандыг-даа барымдаа чок, анаа-ла ижи-чип аар дээн сорулга-лыг кижилер безин бар апарган болгай. Кирип келген чонну үндүр-кирип сывы-рып, алгыш-кырыш, чогуш үндүрер эвес, оларны эптеп-чөптөп, үнгөн-киргенге чаа изиг чем кылып, шайладып турунда, үе сыңайнып-ла турар.

(Уланчылыг).

Балчыг КЫРГЫС.

Чарлал — Реклама

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация Каа-Хемского района Республики Тыва информирует о предоставлении земельного участка в аренду гражданину **Тандар Дмитрию Владимировичу** из категории земель населенных пунктов с кадастровым номером 17:04:0101019:96, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемского района, с. Суг-Бажы ул. Салчак Шойдак д.3 А, общей площадью 1473 кв.м., с видом разрешенного использования — для индивидуального жилищного строительства.

Заинтересованные в предоставлении земельных участков граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская д. 143 с понедельника по четверг с 9.00 часов до 17.00 часов администрации Каа-Хемского района.

Консультант по земельным вопросам
Администрации
Каа-Хемского района
А.А.Олет.

Извещение о проведении торгов в форме аукциона Администрация Каа-Хемского района объявляет торги по аренде земельного участка.

Форма торгов - аукцион, открытый по составу участников и по форме подачи предложений.
Дата, время и место проведения и подведения итогов аукциона - 12.05.2021 года в 14-00 (время местное) зал заседаний Администрации Каа-Хемского района по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская, д. 143, 1-й этаж, тел.: 8(39432) 2-24-69
На открытый аукцион выставляется право на заключение договора аренды земельного участка. Предмет аукциона сформирован и продается в виде лота (право на заключение договора аренды одного участка - один лот).
Предложения о цене заявляются участниками аукциона открыто, в ходе проведения аукциона.
Категория земель: земли населенных пунктов.

№ лота	Адрес участка	Площадь кв.м.	Кадастровый номер	Начальная цена, руб.	Сумма задатка, руб.	Шаг аукциона, руб.
				Кадастровая стоимость земельного участка	50% от начальной цены	В пределах 3% от начальной цены
1.	Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Кундустуг, ул. Песочная д. 24 а	36	17:04:0301013:358	20450.52	1500	90

Разрешенное использование:

Время и место приема заявок - Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская, д. 143- в часы работы администрации Каа-Хемского района (с 9.00 часов до 16.00 часов).
Начало и окончание приема заявок: с 9:00 часов 11.04.2021 года до 17:00 часов 11.05.2021
Задаток должен быть оплачен в срок не позднее 11.04.2021 года.

Дата, время и место определения участников аукциона - 12.05.2021 г. года в 14 часов 00 минут (время местное) по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская, д. 143, 1-й этаж, зал заседаний Администрации Каа-Хемского района.

Заявителям, признанным участниками аукциона, и заявителям, не допущенным к участию в аукционе, организатор аукциона направляет уведомление о принятых в отношении них решениях не позднее дня, следующего после дня подписания протокола, рассмотрения заявок на участие в аукционе. Организатор аукциона обязан вернуть заявителю, не допущенному к участию в аукционе, внесенный им задаток в течение трех рабочих дней со дня оформления протокола приема заявок на участие в аукционе.

Орган местного самоуправления, принявший решение о проведении торгов - администрация Каа-Хемского района (Постановление от 01.04.2021 года № 244 «О проведении аукциона по аренде земельного участка находящегося в муниципальной собственности»).

Организатор торгов - администрация Каа-Хемского района.

Форма заявки, представленных документов, проект договора о задатке и купле-продажи земельного участка: в документации по проведению аукциона (в электронном виде на сайте <http://www.torgi.gov.ru/>, официальном сайте Каа-Хемского района или на бумажных носителях).

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора купли-продажи в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская д. 143 с понедельника по четверг с 9.00 часов до 13.00 часов администрации Каа-Хемского района.

Консультант по земельным вопросам Администрации
Каа-Хемского района РТ Олет А.А.

Утерянный печать СНТ №5 «Правобережный» ОГРН 1021700515770 считать не действительным.

Утерянный диплом о высшем образовании № 107005 0347319, регистрационным номером 1371, выданным Томским государственным университетом систем управления и радиоэлектроники от 26.02.2019 года на имя **Чымба Оюмаа Олеговны**, считать не действительным.

Утерянный аттестат о полном среднем образовании серии 17 АБ № 0016326, выданный в 2013-г. Бай-Талской средней школы на имя **Байыс Шаннаан Владимировича**, считать не действительным.

Утерянный аттестат о полном среднем образовании серии 17 АБ № 0016326, выданный в 2013-г. Бай-Талской средней школы на имя **Байыс Шаннаан Владимировича**, считать не действительным.

машинага үстүрткеш, дириг артикан. Сөөлүндө 81 харлыында, өске бажының богагазынга тайгаш, үттүг чарыны кемдээш, барык үш чыл дургузунда орундан шоолуг турбайн, 2021 чылдың февраль 19-та кезээ 18 шакта, 84 харлап чорааш, чок болду. Чогум бодунуң кады эки, спортчу кижжи. Тозан хар чурттаар, бичии ачыларын, чичилерин (правнук) школага, эртем-билигге чедирер сорулгалыг турган, харалаан ооң ол күзели бүтпеди.

Ол хүн үргүлчү акызын тегерип кээр дунмаларывыс Валя Оюн, коллегам Лидия Ондар келгеннер. Эрткен дүне багай удаан болгаш, кум кынып уду берип-тир мен. Валя мени оттургаш: "Чеңгей, ол-ла-дыр, акым чорупту!" — диди-ле. Чыткан черимден буттарын сегирип алырымга, чылыг, карактарын шийип алган, тыныш-даа чок. "Ким! Ким ачай! Ачазы!" — деп, оттурар сагыштыг, хаваанче холум салыпкаш, сырбаш кындым, анаа бир-ле даш дег соок. Ооң ол соогу холум дамчып, чүрээм соолаш кылынган. Ол-

ла-дыр, өлүм деп үүлени кижжи эртер эвес. Эргим эжим, ажы-төлүмнүң хайралыг ачазы, кады төрээрнеримниң, эдеришкен өш-өөрүвүстүң Ким-ачазы бурганнаан.

Ким Данилович амыдыралының күш-ажылчы базымының хөй кезин ТР-ниң Дээди Хуралына барык 33 чыл ажылдаан. Ол С.К-Х. Тока, Г.Ч. Ширшин, Т.Ч. Норбу, Ш.Д. Ооржак, М.К. Мөндүме, Б.Ш. Долчаңмаа, Ч.Ч-Д. Ондар, К.А. Бичелдей, Ш.В. Кара-оол дээш Тываның улуг даргалары-биле эгин кожа ажылдаанынга кезээде чоргааланып чораан.

Ооң сөөлгү оруунче үдешкен дөргүл-төрелдеривиске, башкы, журналист коллегаларымга, чуржуларымга, кудаларымга, Дээди Хуралдың Даргазы К.Т. Даваага, амгы аныяктар Ю.К. Дарбаага, М.И. Успунга, К.С. Монгуш оларга өг-бүлөм мурнундан моральдыг болгаш материалдыг улуг дуза чедиргенинге черге чедир мөгөйдим.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ,
хоочун журналист.

КАЖЫЫДАЛДЫҢ СӨЗҮ

Барык 58 чыл кады чурттаан хайыралыг кады кырааным, оолдарым, ачыларым ынак кырган-ачазы, хөй саныг төрелдеримниң, дунмаларымның "Ким-ачазы" — К.Д. Данзын-оол-биле кезээ мөңгедө чарылдывыс.

Ол — ийи оглундан аңгы, мээң хеймер оол дунмам Сергей 10 харлыг турда (ававыс чартыктап аарый бергенде)

база ачывыс Арбайны чажындан азырааш, эртем-билигге чедирип, бут кырынга тургускан, дөрт оолдуң төлелтиг адазы.

Ким Данилович авазының эр чаңгыс оглу, кончуг бүдүштүг, угаанныг, томаанныг — "кижи экизи оон эртпес" деп тываларның чугаазын аңаа бадыткап болур. Элдеп кижжи боор, мен чокка чааскаан чораанда бир-ле хайхалапка таваржы бээр. Үш катап

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Коп редактор
Р.Ч. ООРЖАК.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-01-35, 2-18-10
Менеджер: Е.Э. Иргит. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: А.А. Лагбы — 2-17-94
Чагаалар килдизи: Ч.Н. Мачык

Харылзаа, информация тех-
нологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга хай-
гаарал талазы-биле федералдыг
албанның Тыва Республика тала-
зы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртү-
кзэн. Херчилелдин дугаары — ПИ
№ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодал-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыттыг
саннары болгаш өске-даа фактыла-
ры, дыңнадылары дээш авторлар
боттары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилер-
ге — П6855, организацияларга —
П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00, херек кы-
рында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА —
960 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 1161 рубль.

Тел.: 2-01-35

СОЛУННУҢ САЙТЫЗЫ:

//shyn.ru

ЭЛЕКТРОННУҢ ПОЧТАЗЫ:

shyntuva@mail.ru;

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 4446 кезек